

SPRAVODAJ MĚSTSKÉHO MÚZEA

RAJEC

1928

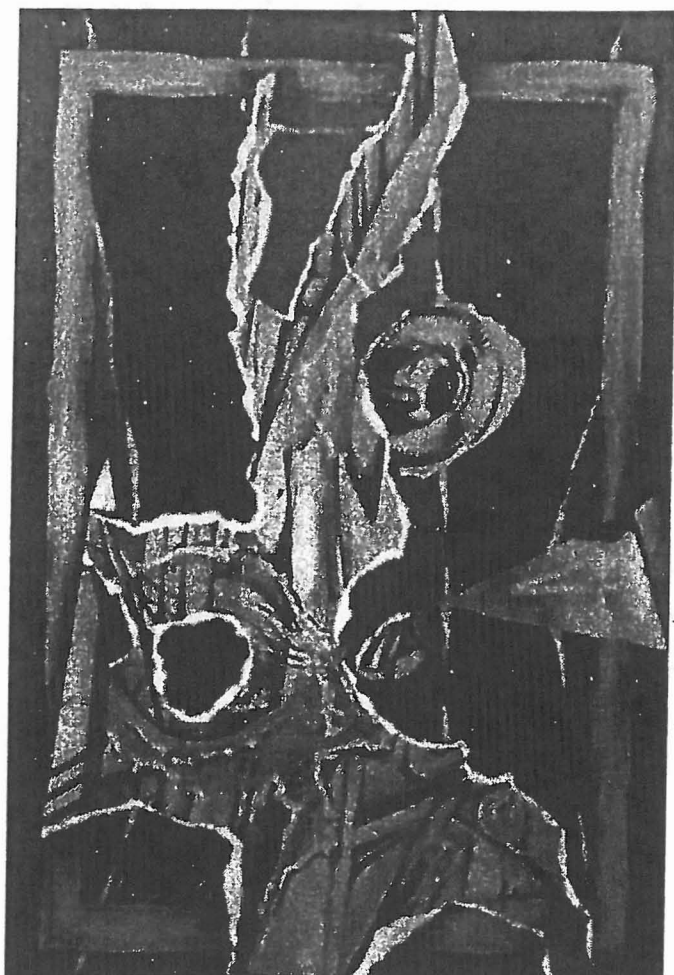

Mgr. Andrea LEŽDÍKOVÁ

26. 11. 1973

Žilina

Pochádza z Rajca, absolvovala štúdium odevného výtvarníctva na Strednej priemyselnej škole odevnej v Trenčíne - odbor navrhovanie modelov a na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského - učiteľstvo odborných umeleckých predmetov. V decembri 1997 sa predstavila samostatnou výstavou obrazov a koláží vo výstavnej sieni v rajeckej radnici. V máji '98 na regionálnej súťaži v neprofesionálnej výtvarnej tvorbe v Žiline získala Hlavnú cenu SOS Žilina a na Krajskej súťaži "Výtvarný Ružomberok" získala cenu Liptovského múzea.

1. strana obálky: Budova mestského pivovaru - terajšie mestské múzeum. Foto: Schmigutz, 20.- 30. roky

4. strana obálky: Titulná strana Urbárskych zákonov z r. 1836 z majetku Cenzuálneho spolumajiteľstva v Rajci

MÚZEUM JE NAŠE A HLAVNE PRE NÁS ...

Čas osvedčuje kvalitu vykonaného. Päťročná existencia inštitúcie, ktorá dokumentuje históriu, je potvrdením času, ktorý niečo priniesol.

Z tohto pohľadu je dôležitý život každodenný, s pokorou vykonávaná každodenná práca, ktorá sa vzápätí stáva históriou. Múzeum je potom stálou pripomienkou udalostí a vecí, ktoré niečo znamenali a za niečo stáli. V živote, ako slede udalostí vzájomne prepojených, navzájom sa ovplyvňujúcich a nikdy neskončených, má svoje miesto aj neustále objavovanie zabudnutého. S plynutím času nové udalosti rýchlo prekrývajú veci a udalosti minulé a v rýchlosti dnešného spôsobu života je stále menej priestoru na uvedomenie si nadčasových, trvalých hodnôt.

Dnes sa zrod múzea z pred piatich rokov javí ako zastavenie a zamyslenie sa vo chvíli všeobecného prehodnocovania a celkovej spoločenskej zmeny. V každom prípade, múzeum je miesto, kde nájdeme veci, ktoré nás neoslovujú

svojou fyzickou veľkosťou, ale obsahom a príslušnosťou k dejom minulým. Každá doba má svoje; svojich ľudí, svoje špecifiká, svoje starosti i radosti. Múzeum je vecou nadšenia, potreby a záujmu o históriu, je našou sebareflexiou. Je to naša existencia v čase, je pamäťou, skúsenosťou, ale aj odpoveďou. A preto je dobré, ak múzeum za "okamih" svojej existencie už má tiež svoju históriu, že ešte stále sú ľudia, ktorých táto problematika baví a priťahuje, že stúpa odborná úroveň, že vieme viac aj o sebe ...

Historické poznanie so skúsenosťou storočí nás učí nadhľadu, rozvahe a rozumu i pri posudzovaní súčasnosti. A preto si ho pestujeme! Je naše a hlavne pre nás ...

Ferdinand BUČEK

FEUDÁLNE VLASTNÍCTVO A URBÁRSKE SPOLOČENSTVÁ

Ferdinand BUČEK

Po roku 1989, v nových spoločenských pomeroch sa nanovo začali konštituovať spolky bývalých urbárikov, lesné a pasienkové spoločnosti, komposesoráty, cenzuálne spolumajiteľstvá a pod. Po mnohých rokoch sa takto obnovila špecifická forma spoločného vlastníctva lesov, pasienkov i poľnohospodárskej pôdy. Keďže korene týchto foriem vlastníctva siahajú ďaleko do minulosti, určite nebude na škodu pripomenúť si historické súvislosti vzniku aspoň niektorých, a uvedomiť si, že minulosť nám takto môže byť veľmi blízka.

Pre pochopenie problematiky sa však musíme vrátiť hlbšie do histórie a pozrieť sa na feudálnu sústavu pozemkového vlastníctva všeobecne a v Uhorsku zvlášť. Väčšina prameňov zaoberajúcich sa touto problematikou konštatuje, že vlastníctvo pôdy bolo tým základným a rozhodujúcim faktorom pri formovaní politických, sociálnych a majetkovo-právnych vzťahov vo feudalizme. S právom disponovať pôdou získaval feudál i právo disponovať výrobcom. Takto získaval feudál zároveň aj politickú moc, postavenie na stupienkoch spoločenskej pyramídy, a mnohokrát aj súdnu právomoc. Jeho pozemky však neboli vlastne jeho pozemky. Ale ak sa pozrieme ešte hlbšie do raného feudalizmu, zisťujeme, že v európskom kontexte je preň typické tzv. delené vlastníctvo, totiž ako tzv. vrchné (tiež priame) vlastnícke právo seniora a úžitkové vlastníctvo vazala. To znamená, že senior (vrchný vlastník) dal pôdu do užívania vazalovi, pôvodne za vykonané zásluhy. Teda bol priamym vlastníkom a vazal len užívateľom. Tento systém v Európe umožnil vytvorenie dostatočne rozvetvených sociálnych a majetkovo-právnych vzťahov, v ktorých nebolo zvláštnosťou, ak vazal jedného seniora, konkrétne ak vazal panovníka bol vazalom aj iného šľachtica. Takto vznikla pyramída majetkových, sociálnych a právnych vzťahov, kde potom z hľadiska držby pôdy sa spoločnosť delila na tých, ktorí pôdu ovládali, disponovali ňou a na tých, ktorí pôdu obrábali, na nej pracovali

a na nej vyrábali, teda na vlastníkov pôdy a priamych výrobcov.

Viazanosť výrobcu, ktorého vzťah ku vlastníkovi je chápaný ako pomer poddanský, je viazanosť priameho výrobcu k zemepánovi, prejavujúca sa v poddanskom vzťahu, ktorého obsahom bolo užívanie pôdy, pozemkového prídelu (usadlosti), poskytnutého zo strany zemepána poddanému, proti peňažným, robotným i naturálnym povinnostiam poddaného. Poddaní boli hospodársky viazaní na zemepanský pozemok. Pri tom všetkom však neboli "glenae adscripti", t.j., neboli k nemu viazaní právne svojou osobou, lebo sťahovacia sloboda poddaných bola zákonní znova a znova uznávaná a potvrdzovaná. Tak ako s donáciami prešla do rúk šľachty pôda patriaca (v štáte pôvodne patrimoniom) ešte do dispozície panovníka, tak prešli do jej podriačenia aj všetci, ktorí nemajú vlastnú pôdu, boli dovtedy usadení na pôde kráľovskej. A tak z rozmanitých spoločenských a sociálnych tried obyvateľstva usadeného na pôde hradu, na pôde župnej a na pôde kráľovskej, najmä z jobagionov hradských, z populov, z otrokov a prípadne aj z nemajetných slobodníkov, sa vytvorila nová sociálna trieda - poddanské obyvateľstvo. V 14. storočí sa poddaní už stali uzavretou triedou. Ako to bolo vtedy "u nás v Uhorsku"?

Uhorský feudálny systém mal oproti ostatnej Európe svoje špecifické zvláštnosti. Právnym základom celej uhorskej feudálnej sústavy bola tzv. donačná sústava. Panovník vystupoval ako vlastník všetkej pôdy, ako univerzálny senior, ktorý obdarúval šľachtu pôdou. V porovnaní s vývojom na Západe sa však v Uhorsku charakteristický feudálny rebríček nerozvinul a v oblasti majiteľov pôdy zostal v celku na dvoch stupňoch, z ktorých jedným bol kráľ a druhým šľachta. Takže štruktúra uhorskej feudálnej hierarchie bola: panovník - šľachta (zemepáni) - poddaní (priami výrobcovia). Majetkovo a osobne to znamenalo, že donačný majetok bol daný zo strany panovníka šľachticovi, od ktorého sčasti, alebo úplne prešiel k poddanému na obrábanie.

Podľa zásad uhorského donačného systému donáciu poskytoval panovník, v neskoršej dobe aj palatín, alebo prelát. Mocenské ambície uhorskej šľachty však išli oveľa ďalej. Svoj vplyv rozširovala na uhorského panovníka, ktorý bol chápaný "len" ako "primus inter pares", teda prvý medzi rovnými. Už v 12. storočí sa podarilo zemanom - nižšej šľachte dosiahnuť zrovnoprávnenie so šľachtou vyššou a tak vlastnícke právo ako výlučné právo sa sústredilo v osobe šľachtica. **Šľachtická pôda sa diferencovala na pôdu urbársku (poddanskú) a alodiálnu (panskú).**

Alodiálne vlastníctvo sa považuje za celkom nepodmienené, čo znamená, že alodiálny vlastník bol bez akéhokoľvek záväzku voči tomu, od koho takéto vlastníctvo nadobudol. Ďalej z titulu vlastníctva alodiálnej pôdy nebol alodiálny vlastník viazaný ani vojenskou povinnosťou a vernosťou k panovníkovi. Uhorský donačný systém zahŕňal všetku pôdu krajiny, ktorá vlastníckym právom patrila panovníkovi, resp. korune. Špecifikom bolo to, že uhorský zemepán ako senior sa nevzdával časti svojich dispozičných práv v prospech svojich podvazalov (vazalov) a pri slabosti panovníckej moci vystupoval ako výlučný vlastník. Toto platilo do roku 1514.

18. októbra 1514 sa v Budíne zišiel stavovský snem. Prijal viacero zákonov namierených proti sedliakom a poddaným ako trest za Dóžovo povstanie (jar 1514). Okrem iného poddaným zakázal voľné sťahovanie a nosenie zbrane. Súčasne stanovil základné pracovné a daňové povinnosti poddaných voči vrchnosti a nariadil ich "večité pripútanie k pôde".

Na sneme Š. Verböczy predložil súbor obyčajového uhorského práva "Opus Tripartitum iuris consuetudinarii regni Hungariae" - Trojdielna kniha obyčajového práva slávneho Uhorského kráľovstva. Tu sa zreteľne prejavili politické ambície strednej šľachty a zemianstva. Tripartitum sa stalo teoretickým základom v uhorskej súdnej praxi až do roku 1848 - do zrušenia poddanstva (tlačou vyšlo r.1517). Pre doplnenie obrazu situácie tých rokov, treba si pripomenúť, že 29. augusta 1526 v bitke pri Moháči utrpelo uhorské vojsko katastrofálnu porážku od Turkov. V bitke zahynul aj kráľ Ľudovít II., posledný Jagelovec na uhorskom tróne.

Čo sa týka našej problematiky, práve do obdobia medzi rokmi 1514 až 1848 patrí vznik, trvanie a zánik urbáriálnej sústavy, ktorá bola sústavou majetkovo-právnych vzťahov medzi pánom a poddanými. Je to vzťah, keď pán bol vlastník a poddaný výrobca, keď šľachtická pôda je rozdelená na alodiálnu a rustikálnu, pričom poddaný nielenže sa musí starať o vlastnú existenciu starostlivosťou o urbársku pôdu, za ktorú je povinný platiť dane, ale takisto ho povinnosti viažu k panskej alodiálnej pôde. Samozrejme problematiku nemožno takto úplne zjednodušiť. Fakticky nebol poddaný ako poddaný a neboli povinnosti ako povinnosti. V akom zmysle? Vždy existujú nejaké práva, privilégia a výnimky. Celá táto mašinéria vzťahov sa riadila hlavne obyčajovým právom. Aj už spomínané Tripartitum sa postupne stalo len hračkou v rukách stále viac sa rozmáhajúcej šľachty. Povinnosti poddaných voči zemepánom upravovali zmluvy, častejšie však miestne obyčajové právo a neskoršie, keď už poddaní nemali sťahovaciu slobodu, zemepán nadiktoval ich povinnosti v **urbároch**, t.j. knihách, do ktorých sa tieto povinnosti zapisovali. Na Slovensku sú známe už od 15. storočia. Vypracúvali sa pre obce podľa jednotlivých feudálnych panstiev. Súkromné urbárske knihy boli prostriedkom neobmedzenej vlády zemepánov nad poddanými. Okrem urbárov jedným z právnych základov vzťahov medzi poddanými i zemepánmi boli ešte privilégia, kontrakty

(večné, alebo dočasné), alebo len obyčaj. Vcelku však ozaj prevažovalo obyčajové právo (traktovanie poddaných len na základe obyčaje). Len Mária Terézia sa súkromné urbárske knihy odvážila nahradiť úradnými urbármi. Ona vydala pre Uhorsko prvé urbáre zriadené podľa patentu zo dňa 23. januára 1767. Tieto jednotné urbáre boli zavedené do praxe roku 1767 známou urbárskou reguláciou. Bol to významný počín z hľadiska posilňovania vtedajšej štátnej moci, ale nešlo v nej o zlepšenie postavenia poddaných. Poddaný tu figuroval hlavne ako zdroj kontribúcií, to znamená, čím platuschopnejší poddaný je, tým vyššie kontribúcie štát od neho môže požadovať. Komplexne urbársku reguláciu môžeme charakterizovať predovšetkým ako snahu upevniť absolútnu monarchiu. Zároveň však odštartovala pokrok, a paradoxne, tiež proces likvidácie celej urbárskej sústavy.

Tu však je potrebné bližšie osvetliť, prečo Viedeň pristúpila k regulácii. Dôvodov bolo viacej; kontribučné, politické i hospodársko-sociálne. Išlo o zabezpečenie stáleho kontribučného pozemku, nakoľko tieto sa zaberaním pôdy zemepánmi neustále zmenšovali.

Celý proces bol v Uhorsku veľmi delikátny a viedenský dvor sa ho snažil riešiť pokiaľ to bolo možné bez vážnejšieho narušenia zákonom zabezpečených zemepanských práv. Reguláciou sa malo predovšetkým presadiť zaťaženie verejnými (štátnymi a stoličnými), zemepanskými a cirkevnými bremenami primerane schopnostiam poddaných a v pomere k rozsahu usadlostí. Ešte, čo to bola kontribúcia - bola to vojenská daň.

Na pozadí vtedajších udalostí (roľnícke nepokoje v Slavónii roku 1756, v Zadunajsku roku 1766, sedemročná vojna s Pruskom 1756 - 1763) je potom pochopiteľná snaha zabezpečiť si stály zdroj vojenskej dane. A keď šľachta nesúhlasila s požiadavkou kráľovnej, aby tiež prispievala na vydržiavanie armády, je jasné, že panovníčka musela pristúpiť k riešeniu problému sama, z vlastnej moci, kráľovskými nariadeniami.

Ako vyzeralo zaťaženie poddaných? V zásade malo dve stránky - zaťaženie kontribúciou a zaťaženie panskými bremenami. Rozvrhnutie kontribučného bremena nebolo vždy pomerne a v spojitosti s tým, v mnohých prípadoch ani primerané platsbyň schopnostiam kontribuentov. Odtiaľ kontribučné reštanacie a pre budúcnosť nijaká vyhliadka na možnosť zniesť väčšie kontribučné zaťaženie. Kontribučnú schopnosť poddaných podstatne ovplyvňovali ich povinnosti voči zemepánom. Rovnako tieto povinnosti voči zemepánom neboli jednotné a proporcionálne, v mnohých prípadoch boli neprimerané a neúnosné, a najmä na Slovensku vykazovali obrovskú pestrosť. Preto tereziánska urbárska regulácia na jednotnom základe upravila poddanské povinnosti voči zemepánom a v konečnom dôsledku bola viac-menej aj kritériom pre rozvrh kontribučného zaťaženia.

V zmysle tereziánskej urbárskej regulácie pod sedliackou usadlosťou rozumieme súhrn intravilánnych (stavebných) a extravilánnych (rolí a lúk) pozemkov v určitej výmere stanovenej so zreteľom na bonitu obcí a na poddanské zaťaženie, ktoré tvoria hospodársku jednotku a reálny základ vzájomného pomeru užívateľa (sedliaka) k vlastníkovi (zemepánovi).

Návrh reformy ako takej bol dielom štátneho radcu E.Boriého a priebeh bol zabezpečovaný prostriedkami štátneho aparátu cez stoličné úrady, Uhorskú miestodržiteľskú radu, Uhorskú kráľovskú kanceláriu až kráľovnú. Podkladové materiály sa získali dôkladným prieskumom - realizáciou urbárskeho súpisu, ktorý bol východiskom celej regulácie. Na základe tohto sa potom uskutočnila klasifikácia obcí a určil sa rozsah sedliackej

usadlosti pre jednotlivé triedy obcí a pôdy. V každej stolici vykonala klasifikáciu osobitná komisia, ktorú zvolilo stoličné generálne zhromaždenie šľachty (kongregácia). Na čele stál kráľovský komisár. O návrhoch každej stolice rozhodla kráľovná na základe stanoviska Uhorskej miestodržiteľskej rady, Uhorskej kráľovskej kancelárie a Štátnej rady.

Obce boli rozdelené do 3 - 5 akostných tried, v rámci ktorých bol určený rozsah jednej sedliackej usadlosti. Pre prvú triedu bol navrhnutý rozsah 14, pre druhú 16, pre tretiu 18 jutár poľa a 6 - 8 koscov lúk (1 kosiec bola rozloha, ktorú skosil muž za deň). Urbár určil aj povinnosti poddaných, ktoré vymedzovala veľkosť pôdy. Poddaný obrabávajúci celú usadlosť musel odrobiť na panskom ročne 52 dní so záprahom, alebo 104 bez neho. S výmerou klesala aj výška roboty a povinnosti voči feudálovi. Želiar mal obvykle odrobiť 18 a podželiar 12 dní bez záprahu. Okrem toho boli poddaní povinní vykonávať tri dlhé fúry, zúčastňovať sa na poľovačkách, narúbať a navoziť drevo, doviesť deviatok a iné. Od jednej usadlosti museli odovzdať 2 kurence, 2 kapúny, 12 vajec, holbu masla, od každých tridsať usadlostí 1 teľa a ďalšie krajové, alebo príležitostné dávky. Urbár vypracoval aj domovú daň a povinnosť zúčastňovať sa na opravách ciest a mostov. Súčasťou regulácie bolo i to, že pri nej mali obce (všeobecne) predložiť dokumenty o privilégiách, kontraktach, staršie urbáre a tieto obhájiť.

Aký bol vlastne osud kontraktov za urbárskej regulácie? Táto otázka je zaujímavá práve vo vzťahu k mestu Rajec.

Roku 1604 kráľ Rudolf II. vydal mestu koncesiu na vydržiavanie jarmokov. O niekoľko rokov neskôr kráľ Matej II. oslobodil mešťanov od platenia kráľovského mýta a miestneho poplatku v celej krajine. Jeho listinu potvrdila v roku 1749 práve Mária Terézia listinou, ktorej originál patrí k najvzácnejším exponátom mestského múzea.

Rajec si teda svoje privilégiá obháji. Okrem Rajca bolo kontraktuálne postavenie uznané aj ďalším mestečkám - Bánovce (1633), Predmier (1648), Varín (1666), Kysucké Nové Mesto, Žilina atď. (Rebro 1959, s. 404, 408).

"Tak v Trenčianskej stolici bolo uznané kontraktuálne postavenie mestečkám Rajec, Kysucké Nové Mesto, Predmier (1648), Varín (1666), Bánovce (1633) (Rebro 1959, s.408)

Neobhájenie predchádzajúceho kontraktu znamenalo podriadenie patričného mestečka alebo obce ustanoveniam tereziánskeho urbára. Že to asi nebolo jednoduché, potvrdzujú údaje o tom, že svoje postavenie neobhájili v Trenčianskej stolici Bytča, Ilava, Dubnica, Čičmany, v Turčianskej stolici napr. Martin, Sučany.

Na tento spôsob teda dňa 23. januára 1767 kráľovná Mária Terézia patentom upravila poddanské pomery - tzv. tereziánsky urbár. Bola to skutočne len úprava predovšetkým v štátnom záujme a v duchu absolutizmu, aj keď osvietenecom. Kráľovná Mária Terézia zomiera roku 1780 a na jej miesto nastupuje Jozef II. Za jeho vlády vrcholil tzv. osvietený absolutizmus. Tu sa položili základy pre rovnoprávnosť pred zákonom. Do tohto obdobia tiež spadá nástup procesu národného uvedomenia. Namiesto latinčiny Jozef II. zaviedol ako úradný jazyk nemčinu a zároveň podporoval pestovanie materinských jazykov. Národ sa stával dôležitou hodnotou, ktorá sa spája s politickými inštitúciami a štátom.

Za Jozefa II. sa tiež tradičné uhorské vlastenectvo začína stotožňovať s maďarstvom. Treba však zdôrazniť, že radikálne reformy Jozefa II. vyvolali pobúrenie uhorskej šľachty. 13. októbra 1781 bol vydaný tolerančný patent, 22. augusta 1785 vydal Jozef II. patent o zrušení nevoľníctva.

Dňa 1. januára 1786 vyšiel Občiansky zákonník, o rok neskôr Trestný zákonník a dňa 27. decembra 1786 bol vydaný dekrét o pestovaní materinských jazykov. Ako to však dopadlo? 26. januára 1790 panovník Jozef II. na smrteľnej posteli odvolal reformy s výnimkou tolerančného patentu a zrušenia nevoľníctva. Na uvoľnený trón nastúpil mladší brat Jozefa II. Leopold II., takisto zástanca osvietenských reforiem.

10. júna 1790 sa po 26 rokoch zišiel v Budíne uhorský stavovský snem, 11. novembra sa presídlil do Bratislavy a prinútil panovníka uznať Uhorsko za "nezávislé kráľovstvo s vlastnou ústavou". Snem si vyhradil právo rokovať o úpravách vzťahov medzi poddanými a šľachtou a potvrdil jej privilégiá. Prijal tiež prvý zákon uprednostňujúci maďarčinu. Leopold II. zomrel 1. marca 1792 a na trón nastúpil jeho syn František II. 24. mája 1792 otvoril zasadnutie snemu, kde bol prijatý druhý maďarizačný zákon, ktorý zavádzal maďarčinu ako povinný predmet na všetkých školách v Uhorsku. 20. mája 1795 v Budíne obesili piatich účastníkov jakobínskeho hnutia a 24. októbra 1795 vyšli nariadenia o cenzúre všetkých tlačí, revízií kníh z čias Jozefa II. a o zákaze diel francúzskych autorov ...

V roku 1804 (11. augusta) sa František II. vyhlásil za dedičného rakúskeho cisára pod menom František I. 15. novembra francúzske jednotky pred bitkou pri Slavkove obsadili Bratislavu a 26. decembra 1805 v Primaciálnom paláci bol podpísaný bratislavský mier, ktorý potvrdil víťazstvo Napoleona v bitke troch cisárov. Takto začínalo 19. storočie. I takto sa nás dotkla francúzska buržoázna revolúcia.

Tu mi nedá nezastaviť sa pri jakobínskom hnutí. Pod vplyvom spomínanej francúzskej buržoáznej revolúcie zorganizovala pokroková inteligencia v Uhorsku pod vedením Ignáca Martinoviča tajné krúžky, v ktorých sa propagovali spisy s heslami o slobode, voľnosti a bratstve, a o pretvorení kráľovského Uhorska na republiku. Uhorsko malo byť federálne. Prvý raz v dejinách sa počíta aj so samosprávou Slovenska. Členovia tohto tzv. jakobínskeho hnutia v Uhorsku sa stali pod vplyvom francúzskych osvietencov materialistami, demokratmi a republikánskymi revolucionármi. Chybou tohto hnutia bolo, že sa opieralo len o malú hŕstku demokratickej inteligencie. Medzi účastníkmi boli viacerí vzdelanci slovenského pôvodu, ako Ambrózy, Vrchovský a Hajnóczy, ktorý mal byť autorom slovenskej Marseillaisy. Vládnuca moc sa s týmto hnutím tvrdo vysporiadala. V roku 1794 obžalovali 60 členov tohto hnutia, 20 odsúdili na smrť, z toho 5 popravili, dvoch priviedli k samovražde a 27 odsúdili na viacročné pevnostné väzenie. Medzi pokrokovými Jakobínmi bol aj 20-ročný Rajčan Karol Smetanovič. Súdna stolica mala dokázať, že Smetanovič bol členom tajnej spoločnosti a neváhala uložiť mu trest smrti. Nezavážil ani jeho mladý vek. Trest smrti mu bol zmenený na doživotné väzenie. V septembri 1795 bol Smetanovič s ďalšími druhmi väznený na Špilberku v Brne. Roku 1797 bol prevezený na Kufstein, neskôr do Mukačeva, kde roku 1801 dostal milosť. Karol Smetanovič je pochovaný v krypte rajeckého kostola sv. Ladislava. Aj takýto bol začiatok 19. storočia.

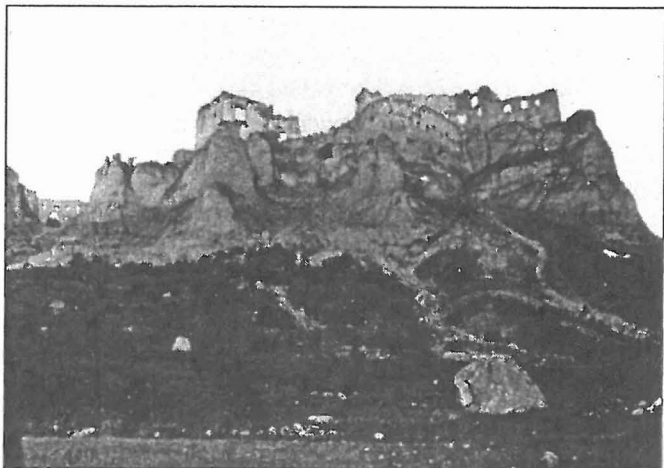
Na pozadí týchto širších uhorských a rakúsko-uhorských dejinných súvislostí odvíjala sa i história mesta Rajec. Majetok Rajec (predium Raych) získala pred rokom 1235 ostrihomska kapitula od kráľa Ondreja II. (Marsina 1971). Nie je celkom zrejmé, prečo sa kapitula usilovala nadobudnúť majetok v takej veľkej vzdialenosti od Ostrihomu. Možno tu hrali úlohu aj záujmy cirkevnej jurisdikcie. Rajecká kotlina patrila totiž ešte v 14. storočí k ostrihomskej arcidiecéze. Žilina však patrila k nitrianskej

diecéze, ktorá sa obnovila koncom 11. storočia. V tom čase prechádzala Rajcom významná komunikácia z Ponitria, a to od Diviakov, Bojníc a Prievidze.

O niekoľko desaťročí neskôr ostrihomská kapitula uskutočnila výhodnú zámenu s Lampertom a Kazimírom, príslušníkmi veľmožskej rodiny Hunt-Poznanovcov, zameniac s nimi svoje majetky v Rajeckej doline a nejaký rybník na Orave za tri väčšie osady nad Budínom a v okolí Ostrihomu. Zámenu akiste podnietil aj strach z prepádov šľachtických násilníkov, akými sa ukázali i noví vlastníci Rajeckej kotliny. Napríklad v roku 1288 úradník (kastelán) Kazimírových synov Ugrina a Pongráca, ktorí sa zdržovali v Rajci, napadol s drábnmi a poddanými z Rajca i okolia majetok šľachticov z Bošian zvaný Pravno (dnes Pravenec). Približne v roku 1297 Matúš Čák vyhnal Hunt-Poznanovcov a zmocnil sa Rajeckej kotliny, no už v roku 1299 Hunt-Poznanovci získali bojom od Matúša Čáka o.i. panstvo Rajec, Bojnice i panstvo Piešťany (Wenzel 1871).

Roku 1301 (po smrti Ondreja III.) sa Matúš Čák opätovne zmocnil panstva Rajec a podnietil tu kolonizáciu na emfyteutickom (tzv. nemeckom) práve, podľa ktorého mali poddaní právo scudzovať pôdu, nerobotovali a žili v rámci vlastnej obecnej samosprávy na čele s dedičným richtárom a volenými prísazníkmi (boženíkmi). Po páde Matúša Čáka (1321) rajecké panstvo už nedostali potomkovia Ugrina a Pongráca z rodu Hunt-Poznanovcov. Panstvo Rajec spolu s panstvom Žilina sa stalo kráľovským majetkom, ktorý v 14. storočí mávali v držbe krajinskí sudcovia. V roku 1360 šľachtic Dominik spolu s bratmi získal od kráľa Ľudovíta osadu Stránske, a to donáciou za preukázané služby. Miestnu cirkevnú správu v Rajci a okolí vykonávala fara v Rajci. V roku 1368 povolil arcibiskup Tomáš výstavbu farského kostola v Stránskom - vzhľadom na značnú vzdialenosť od kostola sv. Ladislava v Rajci. K novej fare mala patriť aj Kónská a Kamenná Poruba, ale s podmienkou, že materskej fare Dominik zaistí ako ročnú dávku kobyly so žriebätom a kravu s teľaťom. Okrem toho mal v chotári Kónskej určiť miesto pre mlyn rajeckej fary. Túto otázku mal prekonzultovať aj s krajinským sudcom Štefanom Bubekom, vtedajším držiteľom rajeckého hradného obvodu (Véghelyi 1874, s. 368-9). V roku 1376 vydal kráľ Ľudovít listinu, ktorou potvrdzuje zámenu kráľovských majetkov Halap a Marczal v Novohradskej stolici za rajecké majetky šľachticov Dominika, Gregora a Mikuláša, synov Otha, ako aj Michala, Petra a Jána, synov Dominika (patrili ku gemerskému šľachtickému rodu Balog).

Kráľovským majetkom zostal hrad Rajec až do smrti kráľa Žigmunda Luxemburského. Po jeho smrti hrad prešiel do šľachtického vlastníctva. Mesto patrilo do panstva Lietavského

hradu. Keď sa Žilina v 14. storočí odpútala od Lietavy a pripojila sa k hradu Strečno, hradní lietavskí páni si vytvorili nové ústredie pre obvod Lietavského hradu - Rajec. Mesto síce podliehalo lietavskému panstvu, ale malo určité samostatné práva a svoju samosprávu. Najdôležitejším právom bolo právo voľného sťahovania a oslobodenie od robôt. Oslobodenie od robôt však na druhej strane znamenalo platiť peňažité dôchodky, **ktoré volali cenom, a tých, ktorí platili, cenuzalistami.**

Rajčania však, tak ako poddaní všetkých obcí podliehajúcich Lietave, mali aj svoje povinnosti. Boli povinní zúčastňovať sa so zbraňou v ruke zemepánových vojenských výprav, dávať pánom dary, desiatu čiastku z oviec a z dorobeného medu, opravovať hrad a predávať pánni dovezenú soľ, haringy, kaprov, syr a bryndzu. Konkrétne poddanské záväzky a povinnosti Rajčanov k lietavskému zemepánom sú uvedené v urbári hradného panstva Lietavy z roku 1626, v listine Štefana Thökölyho "Privilégiá a paktácie" z roku 1667 a vo výkupnej listine - zmluva z poddanstva.

Povinnosti Rajčanov vyplývali aj z urbára Žilinskej rezidencie jezuitov z roku 1688. Roku 1604 cisár Rudolf II. na príhovor Juraja Thurzu vydal mestečku Rajec koncesiu na jarmoky a v roku 1609 kráľ Matej II. oslobodil výsadnou listinou všetkých mešťanov Rajca od platenia kráľovského mýta a miestneho poplatku v celej krajine.

Roku 1719 kráľ Karol VI., otec Márie Terézie, potvrdil povolenie trhov predošlými kráľmi a povolil ďalšie trhy.

Štvrtú výsadnú listinu vydala kráľovná Mária Terézia v roku 1749, ktorou potvrdila výsadnú listinu Mateja II. Poslednú výsadnú listinu vydal mešťanom Rajca František I. v roku 1830 - o rozšírení trhov. V takomto rámci žili občania Rajca od 13. storočia až do roku 1846, keď "za 60 000 zl. striebra" boli prepustení z poddanstva.

Čo tomu však bezprostredne predchádzalo? Tridsiate a štyridsiate roky 19. storočia predstavujú mimoriadne búrlivé obdobie slovenských dejín. Je to obdobie dozrievania všetkých vážnych problémov, ktoré začali klíčiť v predošlých desaťročiach. Pre ilustráciu európskych dejín tohto obdobia: - v roku 1830 vypukla revolúcia v Paríži a v novembri 1830 povstala poľská šľachta proti samoderžaviu, u nás vypukla cholera a v júli a v auguste cholerové povstanie na východnom Slovensku. Starý feudálny poriadok sa už nedal udržať. Nastal čas reforiem. Hlavným zmyslom týchto reforiem však bolo vyvieť uhorský štát z feudalizmu do nových pomerov, a to pomaly, bez väčších otrasov, a najmä tak, aby aj v novom zriadení ostala pri kormidle stará vládnuca garnitúra.

Na čele reformného hnutia v Uhorsku stál magnát, zakladateľ Maďarskej akadémie vied, Štefan Szechényi. Gróf Szechényi si uvedomil predovšetkým hospodársku zaostalosť Uhorska a chudobu veľkej väčšiny jeho obyvateľstva. Preto bol nadšeným iniciátorom podnikania v krajine a rozvoja dopravy v záujme rozvoja vnútorného i zahraničného obchodu, ale aj prívržencom prenikavých reforiem feudálno-vlastníckych a poddanských bremien a záväzkov, **dať poddaným právo vlastníť nehnuteľný majetok a zabezpečiť rovnosť pred zákonom.** Szechényi však zostal príslušníkom najbohatšej vrstvy uhorskej vládnucej triedy. Reformy navrhoval uskutočniť výlučne zhora za pomoci veľkostatkárskej vrstvy - aristokracie a viedenského dvora, odstránením feudálnej závislosti ľudu od zemepánov cestou výkupu pôdy.

Nízku produktivitu poddanskej roboty, primitívnu agrotechniku, zlý stav suchých i vodných ciest, nedostatok úveru začali stále

vo väčšom rozsahu pociťovať aj strední statkári a nespokojnosť rástla aj z ich strany. Na začiatku však bol hlavný smer nespokojnosti stoličnej šľachty namierený predovšetkým proti viedenskému absolutizmu. Barón M. Wesselényi a básnik František Kőlesey, najvýraznejšie postavy formujúcej sa opozície, čoskoro pochopili význam sociálnych a buržoáznodemokratických reforiem pre vytvorenie "národnej jednoty" a v tomto smere sa ich názory priblížili k stanovisku grófa Szechenyiho. Na rozdiel od neho hlavný a prvoradý cieľ videli v dosiahnutí politickej samostatnosti uhorského štátu. K prvej vážnejšej zrážke opozície s viedenským dvorom a konzervatívnou aristokraciou došlo na sneme roku 1832. Delegáti stolíc, magnáti a vysoká hierarchia sa schádzali na snem s čerstvými dojmami z východoslovenského roľníckeho povstania. Dvoru sa preto pomerne ľahko podaril taktický ťah - presadiť ako hlavný bod rokovania úpravy urbára, ktorý sa odkladal zo snemu na snem, už od roku 1790.

Na nejakých vážnejších zmenách daného stavu v prospech poddaného ľudu však predbežne nemala záujem ani stoličná šľachta, ani dvor a tým menej magnáti. Tak ako v minulosti, aj teraz bola šľachta ochotná poskytnúť ľudu úľavu znížením štátnej dane, dvor zasa opačne - znížením zemepanských dávok a povinností. Počas dlhého rokovania v urbárskej komisii dostali sa na pretras skutočne mnohé pálčivé problémy poddaného roľníka v uhorskom štáte. Padli návrhy na večný výkup, na zrušenie deviatku a desiatku, na nahradenie roboty peňažnou rentou, na rozdelenie spoločných pasienkov a pod. Stúpenci reforiem ich však nevedeli prebojovať ani tu, a tým menej v hornej a dolnej tabuli snemu. Nakoniec na tomto dlhom sneme (skončil sa roku 1836) síce prijali nový urbársky zákon, no pre zlepšenie postavenia ľudu a pre urýchlenie procesu premien v krajine mal veľmi malý význam. Opatrenia v prospech poddaných boli vcelku nepatrné. Tak sa zrušil tzv. desiatok a povinnosť odvádzať deviatok z druhého siatia na obrábanom úhore. Upravila sa dlhá fúra a umožnil sa ročný výkup od jednotlivých povinností. Aj dispozícia s úžitkovým právom poddaného sa troška zlepšila a určitú výhodu znamenala aj možnosť vyčleniť jednotlivca zo spoločných lúk a pasienkov. Nadalej ostala zemepanská stolica, dereš a palicovanie. Prežitie poddanské vzťahy tlačili na celú krajinu a boli najvážnejšou prekážkou hospodárskeho i spoločenského pokroku. Odborníkov bolo stále málo. Nemenšou prekážkou sa stal hospodársky konzervatizmus feudálov a ich výsady (až po nezdaniteľnosť). Korunou toho všetkého bol stredoveký nevoľnícky urbáriálny systém, ktorý v zárodku umŕtvoval každú tvorivú iniciatívu.

Vo všetkých oblastiach Uhorska sa množili roľnícke nepokoje proti robotám, dávkam a poddanskej neslobode. Hoci zákony roku 1836 a 1842 dovoľovali súkromný výkup z poddanských služobností, väčšina zemepánov ich prijímala neochotne a roľníkov zas hatila chudoba, takže mali len nepatrné výsledky. Poddanskú otázku nevyriešili, naopak, nespokojnosť roľníctva ešte zvýšili. Pribúdalo stále viac hlasov za odstránenie poddanstva, ale to už je iná história.

Urbárske zákonné články z roku 1836, ktoré sa zachovali v písomnostiach cenzuálneho spolumajiteľstva v Rajci, sú dokladom snahy vtedajších občanov mesta o vymanenie sa spod panstva Lietavského hradu v rámci vtedajších zákonov. Snahy, ktorá vyústila až do vykúpenia sa z poddanstva v už spomínanom roku 1846 (1. septembra).

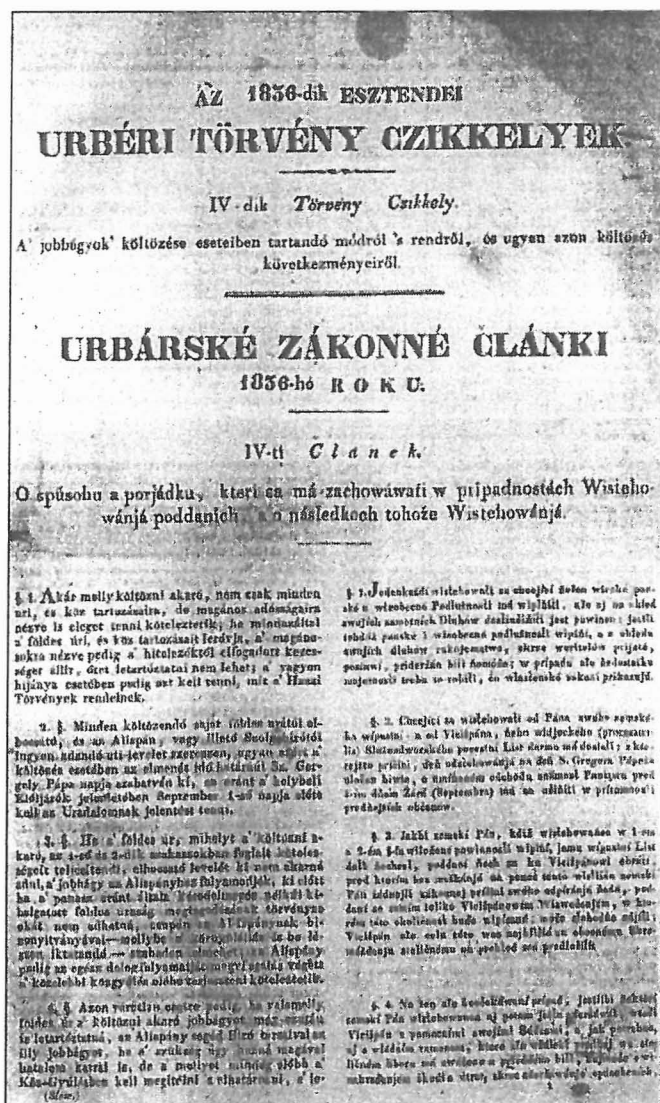
Po roku 1846 bol v Rajci zorganizovaný spolok cenzualistov, ktorý mal svojho predsedu, správu, členov hlasujúcich aj oprávnených podľa podielov v spoločnom lese, na lúkach, pastvinách

a roliach. Mali horového gazdu, pokladníka. Posledným predsedom "prézesom" bol Ondrej Paulíny. Takto sa donedávna končila história cenzualistov.

Vďaka spoločenským zmenám po roku 1889 cenzualisti opäť hospodária - história pokračuje!

Zoznam použitej literatúry:

1. Rebro, K.: Urbárska regulácia Mária Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. Bratislava 1959.
2. Ratkoš, P.: Najstaršia písomná zmienka o Rajeckých Tepliciach. Vlastivedný zborník Považia, XII, Martin.
3. Jančo, Š.: Z dejín Rajca do roku 1848. Vlastivedný zborník Považia, V, Martin 1962.
4. Kol.: Slovensko - Dejiny. Bratislava 1978.
5. Kol.: Rajec. Rajec 1992.
6. Kohútová, M.: Dane a poddaní. Historická revue, VIII, 9, s.
7. 1836 dik Eszterdei Urbéri förvény czikkelyek. Kráľovská univerzitná tlačiareň, Budín 1836.
8. Bučeková, I.: Od feudálneho vlastníctva k urbárskym spoločnostiam. Nepubl. seminárna práca, FF UK, 1997.
9. Des Trenchs. Comitats Hautb - Urbarial tabel a Diarium urb. 5. X. 1772; 13. VI. 1772 a i. v. KA, AMR.
10. Marsina, R.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava 1971.
11. Wenzel, G.: Codex diplomaticus Arpadianus continuatus VIII. Budapest 1871.
12. Véghelyi, D.: Codex diplomaticus com. Zichy III. Pešť 1874.

Z HISTÓRIE VÝSKUMU RAJECKÉHO NÁREČIA (6.) O najnovších výskumoch nárečia v Rajci a v Rajeckej doline

Miloslav SMATANA

Najnovšia história skúmania nárečí v Rajeckej doline sa začala písať približne pred 15 rokmi. Nové iniciatívy výskumu súviseli s prípravou kandidátskej dizertačnej práce Jazyková situácia v Rajci, ktorá bola na pôde Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave úspešne obhájená v roku 1996.

Výskum nárečia pozostával z troch etáp:

- 1) zbieranie nárečových rozprávání,
- 2) sociolingvistická (nárečová) dotazníková akcia a
- 3) spracovanie získaného výskumného materiálu (prepis a analýza nárečových textov, vyhodnotenie výsledkov ankety a pod.).

Od roku 1985 sme začali zbierať formou terénnych výskumov nárečový materiál vo väčšine obcí z oblasti Rajeckej doliny. Postupne sme zaznamenali rozprávania obyvateľov z Čičmian, Fačkova, Rajeckej Lesnej, Šuje, Ďurčinej, Zbyňova, Klačí, Jasenového, Kuneradu, a navyše i rozprávačov z niektorých okolitých obcí, ktoré neležia priamo v Rajeckej doline (napr. z Malej a Veľkej Čiernej, Kardošovej Viesky a pod.). Najväčšiu pozornosť sme venovali centru tejto oblasti, mestu Rajec a jazykovému prejavu jeho obyvateľov.

Pomocou magnetofónu sme zaznamenali nárečové rozprávania 65 informátorov vybraných podľa vopred určených sociálnych charakteristík, ktorí reprezentovali široké spektrum používateľov nárečia. Zamerali sme sa na jazykový prejav najstaršej generácie (približne 60 % zo všetkých nahrávok); nahrávky jazykového prejavu strednej generácie tvoria 30 % a mladej generácie asi 10 %.

Aj keď bol materiál zozbieraný počas terénnych výskumov bohatý a vytvoril solídne východisko pre opis pôvodnej formy nárečia, predsa len nemohol poskytnúť takú rôznorodosť sociálneho zloženia obyvateľov danej oblasti, akú môže poskytnúť sociolingvistická anketa. Samotná anketa však popri svojich nesporných výhodách (napr. široký záber, reprezentatívnosť zastúpenia rôznych sociálnych vrstiev, mnohoaspektové možnosti spracovania získaného anketového materiálu a i.) zasa nemôže nahradiť pozorovanie skutočnej rečovej činnosti komunikantov.

Výsledky oboch etáp výskumu sa teda vzájomne prelínali a dopĺňali. Prvá etapa vytvorila predpoklad pre rekonštrukciu staršej podoby nárečia v Rajci a potvrdila dynamické nárečové prvky, ktoré určujú charakter jazykového prejavu obyvateľov skúmanej oblasti.

Druhá etapa výskumu (sociolingvistická anketa) rozšírila sociálny záber bádania, verifikovala známe čiastkové závery a získané údaje z nárečového výskumu a overila pracovné hypotézy o jazykovej situácii v Rajci. Takto sa zvýšila reprezentatívnosť, úplnosť, vedecká spoľahlivosť a presnosť výsledkov celého výskumu.

V ďalších častiach série príspevkov o skúmaní rajeckého nárečia predstavíme niektoré zaujímavé výsledky a skutočnosti z nášho výskumu. Postupne priblížime nárečové znaky niekto-

rých obcí v Rajeckej doline, ktoré sa podstatnou mierou podieľajú na formovaní jazykovej situácie v Rajci a jeho najbližšom okolí.

Čičmany

*"Čičmani, Čičmani, chimárna dedina, ale z nej vichojí
čelaď premilená ..."* (Ludová pieseň z Čičmian)

Svoje putovanie za nárečiami Rajeckej doliny začneme na jej juhu v malebnej dedinke Čičmany. Výskum nárečia v Čičmanoch sa uskutočnil na jeseň v roku 1985. Už na prvé počutie sa v Čičmanoch rozpráva inak, akosi "mäkšie" než v obciach bližšie k Rajcu. Svedčí o tom aj nasledujúca ukážka z tamojšieho nárečia:

Raz boli naša mama na žatve. Viete, oňi odešli, ná otedz zostali sám doma aj ze starím ocom. Otec koseľi, tam aš pri Zliechofském chotáre. Starí otec navarili kapusti a rebierka dali do riěj. A űiesla som to ocovi. Starí otec mi dali do stolovički chleba a kondvičku kapusti. A ti rebierka dali do kondvički. Ná ja som ... Ti rebierka mi voňali, voňali! Nále, ľudia chojeli horedohu, űemala som si de tak sadnúť, že bich sa bola dala do űich. Ale potom som višla na takí briěžek, kopec. Sa volal Uhruo_vršek. Sadla som si ja za takí chráz a kondvičku meďi nobi, odekrila, rebierka poobjedala, kuoski holé dala do kapusti a ocovi doňiesla.

A oňi uš koseľi, prišli, vravím, apo, pojte jest. Ná oňi už išli, odekrijú, chliep si roskrúťia ... Zrazu začali pískaď na mňa. Ďiejča, sem poj! Mŕie už bore dupkom vlasi stávali. Že jaké som im to mäso doňieslo? No, vravím, apo, veru starí otec sa išli zadusiť, čo ho jedli! No, teda brešeli, ná potom, prišli zme domuo a já len pozatku som sa řahala. Prídu donútra a vravia: űaňko, ná to stě mi prečo holé kosti poslali? Imriško mój, pánubohu aj pánubohu! Ved len tisalo eše do hruca, keť sa varelo, tisalo doňo! No, ono bo požralo! Aj ma vidrali a oňi bladni koseľi a poťeli sa, mokří jako miš, a o kapuste holěj!

Rozprávala M. Kotercová, nar. v roku 1922 v Čičmanoch

Pri opise čičmianskeho nárečia treba vyjsť zo zemepisnej polohy obce. Poloha mala (a má) veľký vplyv na formovanie a

vývin miestneho nárečia. Čičmianske nárečie formujú najmä nasledujúce skutočnosti:

- susedstvo so stredoslovenskou nárečovou oblasťou (blízkosť turčianskeho a hornonitrianskeho nárečia),
- príslušnosť k hornotrenčianskym nárečiam s vplyvom susednej dolnotrenčianskej nárečovej oblasti (vplyv dolnotrenčianskeho nárečia bol intenzívny najmä v čase, keď boli Čičmany súčasťou Trenčianskej stolice),
- zemepisná príslušnosť k nárečiam Rajeckej doliny (výsledok sociálneho kontaktu s Rajcom a Žilinou ako administratívnymi a pracovnými centrami pre väčšinu obyvateľov Čičmian),
- izolovaná poloha obce (Čičmany sú lokalizované medzi horami a sú pomerne vzdialené od susedných obcí Fačkov, Zliechov, Tužiná),
- bývalý spôsob života a obživy obyvateľov obce (najmä poľnohospodárstvo, salašníctvo a chov oviec).

Nárečie v Čičmanoch patrí k severným západoslovenským nárečiam, presnejšie k hornotrenčianskemu typu týchto nárečí. Západoslovenský charakter nárečia narúšajú niektoré jednotlivosti presahujúce zo stredoslovenskej nárečovej oblasti. Je to najmä presah stredoslovenských reflexov *rat - , lat -* za pôvodné *ort - , olt -* s cirkumflexovou intonáciou (*rakita, raždäie, laňi, Ráztoki* = názov oráčin západne od obce a pod.), v porovnaní s dolnotrenčianskym nárečím (*rokita, rožeňi*). Je tu mäkké *d', t',* (*deťi, f teplej vode, gazďiná, do kostela* a pod.). V čičmianskom nárečí teda nenastáva úplná asibilácia typická pre hornotrenčianske (i rajecké) nárečia, v ktorých je za spisovné *d', t'* dôsledne *dz, c* (v Rajci je *dzeci, v ceplej vodze, do koscela*). Mäkké *d', t'* je aj v slovenských tvaroch prítomníka a na konci slov (*poradie, neseťe, dojiť, dost'* a pod.). Zánik asibilát sa prejavuje aj na "sťahovaní" afrikát (*c, dz, č, dž*) z niektorých pozícií a ich nahradzovaní spoluhláskami *d', t',* (aj tu niekde má korene spomenutý pocit "mäkkosti" z čičmianskeho nárečia). Preto je mäkké *d'* napríklad aj v slove medza (*meďa, na meďi*).

Za pôvodnú nosovku *ę* v krátkej pozícii po labiálnych (niekedy i nelabiálnych konsonantoch) sú vo výslovnosti najstaršej generácie pozostatky výslovnosti *ä* (*mäso, päst', päť, desät'* a i.), so silnou tendenciou vyslovovať a (*maso, devat'*), resp. *e* (*peť, naspeť*) a v dlhej pozícii *-ia* (*piatek, vjazať, pamiatka, nosja*). U mladšej generácie výslovnosť *ä* zanikla.

Tvar inštr. sg. v ženskom rode je *ze ženu, s kúpenú brindzu* a pod., nom. akuz. sg. je *dobré* (turč. *dobruo*), tvar 3.os. pl. má tvar *sú* alebo *su* (oproti stredosl. *sa*), typické sú podoby *piatek, dežd'* (oproti turč. *piatok, dážd'*).

V porovnaní so stredoslovenským pravidlom o rytmickom krátení (napr. *dáva, plúca*) prevláda v opisovanom nárečí tendencia k zachovávaní dĺžok (*dává, čiernú, vpráviám* a pod.).

Za staré jery vznikla vokalizáciou jediná striednica *-e-* (*chrbet, sen, oves, bész, deska, zdechla, len* = ľan, *rež* = raž, *cesnek, kedi, za sebu, ke mňe* a pod.).

Na konci slov býva neutralizované *-f* (*bňef, krf*), v dlhej pozícii za pôvodné *e* je *ia* (*piatek, vjác, robja*) oproti dolnotrenčianskemu *ä* (*pátek, vác, robá*), vkladné hlásky sú *-e-* (*kmoter, blázen, vjeter*) a *-ie-* (*tebjěl, ihjěl*).

V jazykovom prejave strednej a staršej generácie môžeme ešte i dnes počuť výslovnosť so zmenou slabičného *l* na *u*

(*dubí, bubokí, žutí, tíct'* a pod.). Sú tu zachované skupiny *dl, dn* (*padla, sadlo, midlo, jedna*), skupina *-šč-* sa nezachováva (*ešte, štedrí, puštat'*) a nevyskytujú sa tu ani zdvojené spoluhlásky (*otca, kaša, frajéa* a pod., oproti dolnotrenčianskym tvarom *occa, kašša, frajjér; palla, sallo, jenna; ešče, šcedrí, puščat'*).

V opisovanom nárečí sa vyskytuje mäkké *l'* (*alebo, ľutovať, ľaví, kolíba, vešali* a i.). V gen. a ak. pl. je koncovka *-uoff' -uov*, ktorá sa zjednodušuje a v bežnej výslovnosti zostáva len *-vo* (*dožila sa skoro sto rokvo, višťaňje na kobútkvo, bolo tam moc chlapcvo*); tvar nom sg. je *obiljé* (stredosl. *obilja*), sú tu tvary *o dobrém, o tvojem* (stredosl. *o dobrom, o tvojom*). Zvláštnosťou je zmena *d'* na *j* v niektorých pozíciách (*šaje, chojđ*); začiatkové *v* pred neznelou spoluhláskou (často i pred znelou) zaniká (*šaje, šetko, šeci*). Slovesný *l-ový* tvar je *robel, robela*.

Z čičmianskej lexiky

V Čičmanoch môžeme počuť veľa lexikálnych výrazov typických pre región západoslovenských nárečí: *oprati, brotek* (= drevená nádoba na dojenie), *kočka* (= samica kocúra), *otava/otavie* (= tráva z druhého kosenia) a pod., oproti stredoslovenským podobám s tými istými významami (*ľiace, šechtár, mačka, mládza*). Slovník obyvateľov obce je bohatý na výrazy súvisiace s ich bývalým spôsobom života, práce a činnosťou. Silnú zviazanosť obyvateľov Čičmian s prírodou dokumentujú napr. názvy farieb: *fuksiová* - bledocviklová, *kávová* - hnedá, *mechová* - zelená, *ňebová* - bledomodrá, *obňivá* - červená, *plavožutá* - ostropomarančová, *pomarančová* - oranžová, *popolavá* - sivá, *vřbová* - citrónovožltá, *zelenka pekná* - tmavozelená a pod.

Z ďalších typických nárečových lexém vyberáme (podľa niekoľkých hlavných tematických okruhov):

Poľnohospodárstvo: *farár* - kríž obilia, na ktorom je umiestnený trinásť snop, *kapusňica* - kapustné pole, *karuška* - žnica, pár k žencovi, *kríž* - 12 snopov obilia uložených v podobe kríža, *náruční* - dobytok zapriahnutý na pravej strane, *novina* -

pasienok, premenený na ornú pôdu, *obal* - nerovná brázda, *okřžel'* - okolica, do ktorej zhrabúvali suché seno na sušenie, *postať* - nezozaté obilie, na ktoré sa pri žatí kosákom opieral prvý rad zozatého obilia, *sedloví* - dobytok zapriahnutý na ľavej strane a i.

Salašnictvo: *brudovníčka* - plachtička na pozberaný ovčí syr, *koliba* - zrubová stavba, obydlie baču a valachov na salaši, *klag* - syridlo z teľacieho žalúdka, *klagať* - pôsobením klagu kýšiť mlieko, *žiničica* - prevarená srvátka z ovčieho mlieka, *kvápaňica* aj *srvátka* - tekutina odtekajúca z ovčieho syra, *košarovať* - hnojiť pole pasením oviec a súčasným premiestňovaním košiaru, *mlzák* - jahňa chované len mliekom, *motolice* - choroba oviec spôsobená cudzopasníkom, *dojaňica* - drevená nádoba z jedného kusa lipového dreva používaná na dojenie ovčieho mlieka, *urda* - tučná vrstva žinčice, ktorá sa spolu so smotanou mútila na maslo, *vatro* - oheň v kolibe na salaši a pod.

Rastlinstvo: *babuški* - podbeľ liečivý (Tussilago farfara), (*konskí*) *balšeň* - mäta (Mentha), *bederec* - bedrovník lomikameňový (Pimpinella saxifraga), *cícalki* - pľúcnik lekársky (Pulmonaria officinalis), *feračina* i *peračina* - papraď samčia (Dryopteris filix), *lobiňa* - hloh obyčajný (Crataegus laevigata), *chrustavec* - jahoda drúzgavica (Fragaria moschata), *kmín* - rasca lúčna (Carum carvi), *kolocier* - skorocel väčší (Plantago major), *kozíe cecki* - kozia brada (Trapogodon), *kropáčiki* - prvosienka jarná (Primula veris), *kvaka* - kapusta kvaková (Brassica napus), (*modrá*) *lobuotka* - 1. pamajorán obyčajný (Origanum vulgare), 2. loboda tatárska (Atriplex tatarica), *mačasúcha* - myšič chvost obyčajný (Achillea millefolium), *mech* - mach, *nadrbielka* - egreš divý (Grossularia), *nieto* - borievka netata (Juniperus sabina), *podborek* - hříb sosnový (Boletus pinophilus), *prominclová zelina* - mäta prieporná (Mentha piperita), *rosník* - alchemilka žltozelená (Alchemilla xanthochlora), *sinokvet* - nevädza poľná (Cyanus cyanus), *smrčok* - hříb smrekový (Boletus edulis), *zrubec* - drevnatý vonkajší obal lieskového orecha a pod.

Poľné a domáce zvieratá: *bablák* - plechový zvonec pre ovcu, *ceckové teľa* - teľa do 6 týždňov cicajúce matku, *cigarka* - ovca plemena cigaja, *čapec* - riedka blana na bravčových črevách, *blasica* - lasica (Mutela nivalis), *kraviak* - kravský trus, *kurastva* - pokrm pripravovaný z prvého mlieka po otelení kravy, *liatovec* - liaty zvonec pre ovcu, *rierestva* - neresenie rýb, *ochvat / prichvátene* - choroba dobytku, *ovenka* - ovečka, *perasté táča* - jarabé vtáča, *teľina* - odstavené teliatko, samica, *včeliak* - čmeliak, *vrablatiňec* - vrabčí trus a i.

Dom a jeho príslušenstvo: *brevički* - povala časti pitvora z tenších neokresaných brvien, *brvianková povala* - klenutá povala v podstrešných komorách, *cárek* - ohradené miesto v maštali na prezimovanie oviec, *curdik* - kút na lavici, obľúbené miesto detí, *grunt* - 1. pozemok, 2. sedliacka usadlosť, lán, *chlebrník* - lieskový vešiak na odloženie čerstvo upečeného chleba, *krokva* - brvno, držiace konštrukciu strechy, *nádizbie* - povalový priestor nad izbou, *peklo* - jama na popol vyhĺbená pred pecou, *podpecka* i *podpečka* - lavica po celej dĺžke pece,

pretpovalie - priestor pred komorami, *puolove* - dvojčastové dvere, ktorých horná časť slúžila na odvádzanie dymu z čiernej izby, *ribí chvost / ribina* - väzba trámov pri stavbe domu, *stolovica* - obrus.

Jedlá, nápoje a ich príprava: *strubaňinová baba* - zemiaková haruľa, obľúbené svadobné jedlo, *bialeš* - druh koláča, *benka* - nádoba na mútenie masla, *buchnička* aj *cipáček* - malý pecník, nahradzujúci pri obradoch celý chlieb, *cedák*, *cedzák* - hlinený hrniec na mlieko, *demikát* - bryndzová polievka, *druga* - 1. časť zo stromčeka upravená ako nástroj na druganie vlny, 2. habarka, *džganček* - tvrdá haluška, *homola* - 1. hruda sušeného syra alebo tvarohu, ktorá sa údi, 2. pohostenie po prácach, *kokava* - omáčka na halušky z krupice, soli a vody, *koritovica* - textília na prikrytie cesta v koryte, *krájanec*, *krájance* - bryndzové jedlo z nadrobených osúchov, *kuratina* - kuracie mäso, kuracina, *melence* - cestovina do polievky, *mladošina* - výslužka zo zabíjačky, *lokše* - makové alebo bryndzové jedlo zo zemiakového cesta, *nákip* - kvások do chlebového cesta, *nápravka* - plnka do koláča, *obar* - vývar z rezancov, základ mliečnej polievky, *prievlačka* - prstencovitý svadobný koláč, *sadielko* - zabíjačkové jedlo, *sušeňička* - zemiak pečený v peci, *valaská kaša* - varené zemiaky so starším soleným syrom a smotanou.

Odev a obuv: *aplíka* - výšivka na priehlavku papuč, *ciúgovki* - papuče so všitou gumou na priehlavku, *čapček* - detská čiapka, *fodra* - okružie na sviatočné rukávce, *bačník* - mužský remeň, *kabanka* - detská košieľka, *keprovka* - ozdobná lemovka (na papuče), *kista* - strapec z červenej srsti alebo inej farebnej vlny (*harasu*), nosený za klobúkom alebo na odevu, *kopitcá* - mužské vlnené podkolenky pletené na ihliciach, *mentík* - dlhý kožuch obťahnutý zeleným súknom (odev nevesty), *nadmetki* - technika upevňovania zberov na riasenej sukni, *návlacki / návlaki* - šnúry do krpcov alebo papuč z čiernej vlny, *nobavički* - ženské vlnené podkolenky, pletené na ihliciach, *rukávce* - súčasť ženského odevu a pod.

Vyšívanie: *birkovník* - bavlnená priadza bez lesku na vyšívanie, *drevené kľučki (na kľučički)* - vyšívacia technika, *ďierki* - vyšívacia technika, mešterka, *hadbáb* - hodváb, *haras* - kupovaná vlnená priadza, *brachovička* - vyšívacia technika (*na brachovički*), *klukovanie* - vyšívacia technika (jednoduché obšívanie), *kuracie riti* - vyšívacia technika, *mriežki* - vyšívacia technika (spájanie dielov voľným švíkom), *páraná furma* - vyšívacia technika (plná mriežka), *strapi / strapce* - vyšívacia technika (ozdobné strapce) a pod.

Dedina a spoločenský život: *armeckí* - obecný sluha, *dovec*, *dovica* - vdovec, vdovica, *ďever* - mužov brat, *grgula* - účes vydatých žien, *grgule* - vypchávková ženského účesu, *bojda* - závesná plátaná kolíska pre dieťa, *karavaj* - hurhaj, lomoz, hlučná zábava mládeže, *krutena* - druh tanca, *mlčiaci* - svadobný funkcionár, *laziť* - chodiť po domoch, *viňšovať*, *nabovárki* - časť svadobného obradu, *nievolní* - menejcenný, poľutovaniahodný, *pocta* - naturálne dary do svadobného domu, znak prijatia pozvania na svadbu, *poľní* - hájnik, *odomník*

(odomníci) - najbližší príbuzní svadobných funkcionárov, ktorí môžu prísť na svadbu bez pozvania, *ožvať* - ohovoriť, *prístupník* - zať priženený do domu nevesty, *Silení deň* - deň pred Štedrým dňom, 23. december, *spoločníci* - samostatné rodiny, žijúce v jednej izbe pokope, každá vo svojom kúte a na vlastnej strave, *várki* - tanečná zábava pre slobodnú mládež, ktorú platí ženích pred svojou svadbou, *vojanka* - hry a piesne mládeže pri ohni na Jána (24. júna), *zolvica* - mužova sestra, *zväč* - chlapec pozývajúci na svadbu.

Zdravoveda a človek: *klaňie* - bolesť, pichanie v plúcach, v boku, *klokoč* - vred, *kuracia riť* - bradavica, *mrcha choroba* - padúcnica, *nieovádzaná* - šestonedielka, ktorá neabsolvovala očistný obrad vádzky, *pahoľa* (*pacholja*) *pacholátko* - novorodenec, *prietahi* - detská choroba, spôsobená podľa povery preskočením mačky alebo psa cez dieťa, *přípraž* - lono, *žutavka* - žltáčka a i.

Krajina, počasie: *bruožnica* - búrka, *deňička* - hviezda, dennica, *prede dňom* - skoro ráno (pred východom slnka), *záňet* - snehový závej a pod.

Aby sme čo najlepšie dokumentovali čičmianske nárečie, vyberáme niekoľko nárečových textov, ktoré boli nahrané v roku 1985 v Čičmanoch (na domácej pôde jednotlivých informátorov).

O bačovani

Rozprával Š.Gocman, nar. v roku 1907 v Čičmanoch

F_každěj kolibe bača bol. Ten hospodárel sám pre seba. Postaveli kolibu a čil, to bola komuorka, to bola jedna miesnos, čo tam klagali. Kotel mali, takú vatru na zemi a hág drevení a na ňo mali také zubi a tam zavešali ten kotel, vareli, robeli ten sir z mlieka. A ten klak sa robí s telacého žalútku. Ale to tela niesmie žrať seno vóbedz ešte, pokiaľ pije mlieko, a čil má najviac žilék po tom žalútku, najlepšie klagá, chítá, no. Keď ho už to mlieko nievareli, ale len zobrali dobre, a potom ho zloželi dolu, uliali, spraveli si tobo klagu. Uvareli vodi a ten žalúdek telací vimili f_teplej vode trošku, čil ho nasoleli a téj vodi uliali doňo. A von sa tak chítel a urobil ten klag. Čilkám sa do pohárka dalo do deci,

do decového, ke_dobre chítal, pol deci a keť chítal horšie, deci. Prikrili to a tag_za, čo ja viem, za aňi ňie pol hodinu, dvacať minút, to peknie chítelo. A čilkám z varechú to peknie zbrnuili dokopi a tú brudovňicu, čo sa sir chítá, vieťe, to je s_plátna, bolo to peknie ušité s-plátna, čistého domáceho plátna. A ešte aj boli taktok prostrietkom križom višivané také brachovički pekne.

Hrudovňica. Hrudovňička, keď je malá, brudovňica, veľká. A ke_ten sir tag zebreal, na ňom bola taká furma. Peknie taktok. A potom dali žinčicu varit, to už ke_cir vibráli dali to varit. Tá žinčica sa musela chocháľat. Keď vibodela dva-tri chochlíki, už bola uarená.

Obňisko mali, no a tam to na tom, do toho kotla, f_tom kotle to ňebali, skrátka, a hu dali varit, uvarit, bola ideálna, no. A potom ti brutki, komuorka bola taká jako špajza, mi povieme. Ta_mali policu, tam dávali ti brudi visušiť peknie. Keď oťiekla s_tej onej kvápaňice, no srvátka sa to povie inádž, no. Ke_ca žinčica uwarela, ná už sa potom jedla. F_košari mali ofce, to prebrádzali každí deň alebo každé dva dňi, podľa tobo, koľko kerí bača mal oviec.

Tri rázi dojeľi. Ráno, naobed, večer a keď bolo modz oviec, ta_klagali každí raz_aj ráno aj naobed aj večer, ale keď bolo meňej oviec, nuš, na deň šetki tri rázi naras. A bol tam jeden valach a bača. Dvaja. A keď bola v rođinom krubu, de bolo vác, matka poslala ešte jedného, alebo aj ona višla a ... Na pomoc. Pomábat. A jedeňie, to navarela doma a doňiesla im tam ždi, alebo skočel ten jeden zebrať.

Oňi tam boli od jari až do jeseňe pokiaľ sa ofce dojeľi, no. O takemto čase už boli stiahnutí, ale pásť ofce pásali, lebo tam už ... Už prestali dojiť po Michale, to je dvacátého deviateho septembra. To už ofce ňedojeľi, už boli pripustené. Ná potom si zarezávali škopcuo. Na zimu.

Stravovanie a varenie kedysi

Rozprávala A. Gocmanová, nar. v roku 1912 v Čičmanoch

Kedisi sa najviadz vareli haluški, rezance, melence, kaša zemáková, potom, kaša miešaná ... Čo naša manka? Boľi chlapi, ráno navareli brindzových halušiek, a čo sa vivarali haluški, hodeľi potom brindze, takú brindzovú poliefku spraveli. Alebo už kmínovú poliefku zme vareli. Ale na_obet sa už nievarievala len poliefka. Lebo išli do poľa, nále keť koseli, no zaklagali čerstvú brudu, zebraľi sira, kondvu päľlitrovú dobrej žinčice. Pálené ňebolo. Tej urdi, to sa volalo urda z_vrchu. Urda. Doňiesli, tam bola žinčica kiselá. Alebo zme chojeľi na vodu, de zme salašeli, sa volala že Studená studňa. Tá studňa vrela ždi, ale keť ste ju pili, jako smatanka. Čerstvá. Jako smatanka tá voda bola dobrá. No tag zme boľi zdraví.

Prví ra_sa jedlo aj o šesti. Lebo stávali keť chceli íz do poľa a keď bol statek nakrmiť, alebo na paseňie išli. Ná kedz_me prišli z_paseňia, no, bol chlieb, zme piekali dva rázi do tížňa. Ras pondielek a potom zme piekli ve šturtek. Nále upieklo sa šes_sedom chlebo a ten chlieb bol zdraví. Dávala sa jačmená múka, dávala sa žitná a dávala sa rezná. A ten chlieb, keď mal aj tri-štiri dňi, bol ešte lepši ako prví deň. Lebo to ... zemáki sa dávali. Ja ke_com piekala si chliep tuto a moj muš chojel do roboti, tak si nosel chlieb a vraví, že Gocman, de berete chliep? A von vraví, že to žena

napeče. Ždi ke_ca mi upiekel, na také veľké ošitki som_o dala, ale ako ot pekára bol. Tuto ešte mám aj piecu pec. No kvalitnú. Kmínu sa dalo, zemáki som, polovičku som si dala varených, polovičku surových nastrúbala, to horúce som viľala potom na to, zamiešala, chlieb sa upiekel a bol krásni. F_peci sa piekel ... Lopata a obreblo, čo zme si vimetávali to ublie. A ešte ometlo sa spravelo, jako v_ľete je ten konskí balšeň, čo to tak voňia, tobo som si išla nakosiť s_kosákom. Šak to aj používajú, to je jako zelina na ťiečo. Ná s_tím som povimetala tú pec a ke_com povimetala voňa bola f_celém gruňte. Nuš, bolo to domáce, ňebolo peňazí, ale vám uravím, čosi jakosi zme boli zažití v jakémsi dobrém. No. A ňebolo nabáňaňie. Bola roľa. Ale zme ňehľadeli na boďini. No, slunko višlo, u_zme boli na roľi a večer zme ňehľadeli, že už je tolko boďin. Kím zme videli. No a na večer? Spraveli kašu zemákovú, alebo melence f_poliefke, no a kašu, keď bolo mlieko rossúkali, keď bolo sadnuté, tu jako f_tomto pohári, tedi rossúkali ze šetkím. Aj smatanka šetko sa jedlo, de bi ňeboli zdraví!

Ako sa robí múčna miešaná kaša

Aj čiľ varím múčnu kašu. Miešaná kaša, je to múčna kaša. Zemáki sa pokrájajú nadrobno, dajú sa variť, posolia sa, dá

sa ríza do tobo, menšie množstvo, nie abi tolko ... Abi ňebolo modz_ríže. A ke_ca to rozvarí, usipe sa tá múka, ale sa stále mieša. No, mieša sa, abi brče ňeboli a abi sa to zavarilo. No a sa to mieša z variečku, dokím sa to dobre ňerovariť, ale na bustejšie abi sa to spravelo. Ná už je kaša hotová! Čistá zemáková, ako na večeru, to sa zemáki oškrábu, to sa spraviť, posolí, pomačká, dá záprašku, je chutná, keď cibuľku upraží na masť. A potom trošku mlieka a dobre hu virobiť. Abi bola dobrá, ňie že kaša, ale abi bola aš prekaša dobrá! A mlieka k tomu a už_e večera.

Poznámka: V ukážkach z nárečia používame zjednodušený fonetický prepis: zapisujeme napr. zložky dz, dž, ch, v prepise používame len i, mäkkosť označujeme mäčkňom v každej pozícii, t.j. aj pred e, i, na mieste, kde sa vyslovuje tvrdo, píšeme tvrdé spoluhlásky, v teoretických popisoch nárečia označujeme znakom i tzv. neslabičné i, nepoužívame osobitný znak pre slabičné r, l(ř, ľ) a pod.

Použité fotografie sú zo zbierok Mestského múzea.

KNIŽNÝ DAR MÚZEU

Gabriela PODOLANOVÁ

„Dejiny sú ako plátno, na ktoré ľudia premietli mnohotvárnosť svojho bytia. Dejiny sú to, čo v sebe nosíme ako nevedomú spomienku i ako večnú možnosť.“

My rozobdujeme o tom, k čomu sa chceme v dejinách vrátiť, podľa toho, čo považujeme za dôležité. Sami musíme rozpoznať rozdiel medzi dobrom a zlom v dejinách a to potom presadzovať.“

Erazim Kobák

Múzeum je pamäťou národa, je uchovávateľom malých i veľkých dejov a osobností. Vedomosť o dejinách a predkoch je nám potrebná preto, aby sme si dokázali vybrať a povzbudiť sa na tých ľudských činoch, ktoré sú nám sympatické a poučiť sa z tých, ktoré viedli k záhube.

V dejinách Rajca sú časové úseky, ktoré vzkriesili Dobro, Krásu a Ľudskosť. Ich hrdinami sú obyčajní ľudia, ktorí svojim originálnym prístupom a snád' aj odvahou tvorili nové a hľadali neprebádané.

Otec Andrej Pauliny - salezián, rodák z Rajca - je inšpirujúcou postavou prítomnosti a svojim dielom sa dotýka i budúcich čitateľov a nasledovníkov. Okrem premenených ľudských duší zostane po ňom i umelecké dielo bohatého rozsahu. Ako spisovateľ, ilustrátor i redaktor sa predstavuje širokej čitateľskej verejnosti už viac než dve desiatky rokov. Najprv z ďalekého Ríma, kam bol donútený odísť v päťdesiatych rokoch. Tu vytvoril tie najzaujímavejšie grafické a literárne diela. Od roku 1992 stojí v službách Cirkvi ako pedagóg cirkevného gymnázia v Šaštíne.

Vďaka jeho pochopeniu a podpore všetkému ušľachtilemu a kultúrnemu, sa fondy Mestského múzea v roku 1997 rozrástli o viac ako 50 knižných publikácií z vydavateľskej činnosti Slovenského ústavu Cyrila a Metoda v Ríme. Každá z nich nesie

pečať tvorivosti autora. Sú dokladom náboženskej spisby obdobia 60.- 80. rokov s grafickým vyjadrením obsahu a myšlienok, ktoré mali formovať budúcich duchovných i laikov. Andrej Pauliny redigoval, písal, ilustroval, prekladal. Dvanásť rokov riadil Malý seminár ústavu a staral sa o dorast a jeho duchovnú orientáciu, 16 rokov strávil ako redaktor emigrantského mesačníka Slovenské hlasy z Ríma. Mesačník pomáhal udržiavať styky so Slovenskom na náboženskom i kultúrnom poli v časoch prenasledovania náboženského presvedčenia, poskytoval priestor pre tvorbu mnohých slovenských básnikov a prozaikov, ktorí nemohli vo svojej vlasti vydávať diela a tvoriť.

Medzi knihami sa nachádzajú dve umelecky veľmi zaujímavé, nevelké publikácie s ilustráciami A. Paulinyho. Prvou knihou sú básne Gorazda Zvonického Na igrícovom kare z roku 1973. O rok neskôr vyšla štúdia J. M. Rydla o Alexandrovi Solženicynovi pod názvom Svet uveril klamstvu. Tieto knihy zanechajú v čitateľovi naozajstný umelecký zážitok, vizuálny i myšlienkový.

Dar obsahuje i dielo, ktoré si A. Pauliny veľmi cení, sú to jeho Dejiny spásy z roku 1973, ktoré redigoval a ilustroval. Desiatročia slúžili všetkým záujemcom o štúdium kresťanského náboženstva. Je autorom kníh legiend a rozprávok i životopisov ľudí, ktorí svoj život dokázali obetovať pravde a láske. Jeho rukami prešli mnohé básnické zbierky autorov Karola Strmeňa, G. Zvonického či Dilonga a zostali tak súčasťou slovenského kultúrneho dedičstva.

Tento dar rajeckého rodáka má svoju historickú cenu a bude iste na úžitok nielen návštevníkom Mestského múzea, ale i tým, ktorí chcú spoznať a pamätať si dielo tvorivých postáv našich novodobých dejín.

POZNÁTE IMRICHU JAKÚBEKA ?

Martina PEKARÍKOVÁ

"Jeden z najväčších speváckych zjavov sotva polstoročnej slovenskej opernej epochy"(1), tenorista, rodák z Rajca, ktorý sa svojou speváckou technikou vychádzajúcou z talianskej bel cantovej školy, stáva priekopníkom a vzorom slovenského bel cantového spevu. Jeho spevácky osud však ostal nenaplnený...

Imrich Jakúbek sa narodil 1. marca 1922 v Rajci, v rodine umeleckého rezbára JOZEFA JAKÚBEKA. Vzťah k hudbe a spevu získal od svojho otca, člena prvého speváckeho zboru v Rajci. Zbor viedol rajecký učiteľ A. Hollý, neskôr zakladateľ a vedúci prvého detského zboru Slovenského rozhlasu v Bratislave.

Otec, veľký milovník spevu, počul spievať kedysi v Amerike slávneho talianskeho tenoristu CARUSA a jeho nahrávky, ale aj nahrávky mnohých iných majstrov talianskeho bel canta, priniesol na gramofónových platniach domov. A to boli prvé stretnutia jeho syna Imricha s očarujúcim spevom najväčších majstrov operného spevu. Tu niekde sa začína prebúdzajúca láska mladého Imricha k talianskej opere, aby o niekoľko húževnatej prácou naplnených desaťročí dozrela do speváckeho prejavu vyznačujúceho sa dôslednou talianskou bel cantovou technikou.

Okrem otcovho vplyvu rozvíjali Imrichovo hudobné nadanie v mieste jeho rodiska učiteľ Ján Kavec, vedúci dychovej hudby v Slovine a najmä učiteľ a organista Jozef Kállay, zakladateľ druhého rajeckého ochotníckeho spevokolu. Pod jeho vedením vystupoval Imrich už ako 5 ročný na školských slávnostiach, neskôr spieval sóla v zbere svojho učiteľa, predovšetkým v čase vianočných a veľkonočných sviatkov.

V Rajci dostal tiež základné vzdelanie v Meštianskej škole, gymnaziálne štúdiá absolvoval v Žiline. V roku 1945 sa zapísal na bratislavské konzervatórium v speváckej triede prof. D. Žuravleovej. (Pôvodne študoval v Bratislave medicínu, ale štúdium kvôli aktívnej speváckej činnosti nedokončil).

Už ako poslucháč 4. ročníka konzervatória účinkoval ako hosť na scéne opery SND v Blodkovej opere "V studni" (Vojtech). Po absolvovaní konzervatória (1950) nastúpil do trvalého angažmán v spevohre divadla J. Záborského (dnes J. Borodáča) v Prešove, kde pôsobil od roku 1951 do roku 1955. Tu spieval v operách a operetách a popritom absolvoval množstvo speváckych zájazdov po okolitých okresoch.

Od roku 1955 do roku 1958 sa jeho pôsobisko presunulo do Košickej opery, kde sa v plnej miere zapojil do operného repertoáru. Až tu na seba Jakúbek upozorňuje svojím svietivým lyrickým tenorom a vydobíja si prvé úspechy v talianskom repertoári, hlavne kreáciou postavy Dona Alvára, tenorového hrdinu Verdiho Sily osudu a predovšetkým vynikajúcim stvárnením hlavnej postavy v Cikkerovej opere Beg Bajazid.

Úspechy Imricha Jakúbeka neostávajú dlho bez odozvy. O Jakúbeka začína prejavovať záujem brnianska Janáčkova opera, a tak sa Imrich Jakúbek presídľuje na viac ako 5 rokov do moravskej metropoly. Do roku 1963 tu pôsobí ako sólista, do roku 1965 je externým členom. Čoskoro sa v Brne Jakúbek stáva neodmysliteľným aktérom premiér, najmä talianskej opery, ale tiež oper Smetanových.

Jakúbek mal veľmi rád Bratislavu. Jeho túžbou bolo spievať na doskách Slovenského národného divadla. Prečo pozvanie k trvalému angažmán zo strany SND prichádza až tak oneskorene, ostáva otvorenou otázkou. Jedným z vysvetlení by mohli byť zvláštne vkusové kritériá politicky motivované, ktorými sa v tej dobe posudzovala úroveň a kvalita speváka. Dôkazom tohoto tvrdenia sú aj osudy spevácok svetového mena L. Poppovej a E. Grúberovej.

Bratislava sa však po dlhom mlčaní predsa ozýva. Imrichovi Jakúbekovi sa splňa sen. V roku 1960 vystupuje vo Verdiho Traviate na doskách SND. Od tohto okamihu tu začína aktívne pôsobiť, spočiatku ako hosť (má ešte záväzky v Brne), a

od roku 1963 ako riadny člen opery. Opäť sú jeho hlavnou doménou talianske opery, v ich široko klenuťých líniách nachádza najväčšie uplatnenie.

Osud mu však nedovolí plne uskutočniť svoj sen. Ťažká, niekoľkoročná choroba (aortálna insuficiencia) pomaly odčerpáva jeho fyzické i duševné sily. Imrich Jakúbek odchádza vo veku 47 rokov, keď mal svojou umeleckou zrelosťou najlepšie predpoklady pre dovŕšenie svojho speváckeho umenia.

Za svojho krátkeho života stihol tento jednoduchý a skromný človek vytvoriť množstvo postáv, z ktorých spomenieme predovšetkým: Alfreda z Traviaty, Cavaradossiho z Traviaty, Manrica z Trubadúra, Ricarda z Maškarného bálu, Alvára zo Sily osudu, Radamesa z Aidy, Cania z Komediántov, titulného hrdinu z Giordanovej opery André Chénier, Rudolfa z Bohémy, Kalafa z opery Turandot.

Okrem toho hosťoval v Bulharsku na zájazde bratislavskej opery, v Leipzigu na zájazde brnianskej opery, v Maďarsku i v Rumunsku. V Belgicku so Slovenskou filharmóniou spieval v IX. symfónii L. van Beethovena, vystupoval v Taliansku s Pražským symfonickým orchestrom FOK v Miláne a Neapoli, v lotyšskej Rige a inde.

Pre rozhlasové vysielanie naspieval množstvo piesní, počínajúc piesňami ľudovými a končiac početnými áriami domácich a svetových autorov.

Imrich Jakúbek bol spevákom, ktorý sa systematickou prácou, neustálym pochybovaním a hľadaním a tvrdou sebadisciplínou prepracoval v našich podmienkach k mimoriadnemu stupňu ovládania talianskej bel cantovej techniky. Vďaka nej dokázal rozdávať plným priehrštím aj vtedy, keď už bol na konci svojich fyzických i duševných síl.

Krásny, jasne a ľahko tvorený tón, farebný hlasový fond, precízna technika tvorenia tónu, hĺbka hudobnodramatického výrazu prýštiaca z vnútorného prežívania a znásobená veľkou umeleckou muzikalitou, to boli všetko atribúty, ktoré sa stali vzorom, kritériom a provokujúcou výzvou pre mladú slovenskú spevácku generáciu, a ktoré môžeme označiť za parametre európskeho formátu.

Právom mu patrí titul "zaslúžilý umelec".

Použitá literatúra:

Blaho, J.: Dotyky s operou. Materiál pre rozhlasové vysielanie, február 1969, máj 1972, máj 1989.
Lojková, G.: Zaslúžilý umelec Imrich Jakúbek. Záverečná seminárna práca na Konzervatóriu v Žiline, 1982.
Materiál zo súkromného archívu I. Jakúbeka.
Súkromná nahrávka spomienok Dr. J. Blahu a V. Matušikovej.

Poznámky:

1. Danulič, B.: Rozhlas, sept.1972, Bratislava.
2. Bel canto - "krásny spev" vyvinutý v talianskych operách 17. a 18. stor., založený na technike dokonalého ovládania dychu a širokej frázy.

DVOJKRÍDLOVCE (Diptera) NPR KLĀK V LÚČANSKEJ MALEJ FATRE

Vladimír STRAKA

Základný inventarizačný výskum Národnej prírodnej rezervácie KlĀk v Lúčanskej Malej Fatre sme urobili na požiadanie Slovenskej agentúry životného prostredia, pobočky Žilina a strediska v Liptovskom Mikuláši. Okrem výskumu terajšieho územia rezervácie sme boli požiadaní urobiť výskum aj v jej okolí, na plochách, o ktoré je záujem rezerváciu rozšíriť. Ide o územie na východ od rezervácie, smerom do Turčianskej kotliny a na západ smerom na Malý KlĀk. Po spracovaní všetkých literárnych údajov o dipterofaune tohto územia, ktorých súhrn nájdeme i v publikácii Diptera Slovenska 1-3 (ČEPELÁK, J. a kol., 1984, 1986, 1989) sme zistili, že priamo z rezervácie boli publikované doteraz len tri druhy dvojkřídlovcov. Sú to dva druhy z čeľade *Cecidomyiidae* (*Kiefferia paricarpiicola* a *Mikiola fagi*) a jeden z čeľade *Syrphidae* (*Eristalis rupium*). Z územia, na ktoré je plánované rozšírenie rezervácie, bol publikovaný len druh *Liponeura minor* (*Blephariceridae*) z prameňa potoka Vrčica pod KlĀkom (ČEPELÁK, J. a kol., 1984). Pomerne viac druhov je publikovaných z blízkeho okolia rezervácie v Lúčanskej Malej Fatre, najmä z Fačkova, Fačkovského sedla, Rajeckých Teplíc, Kuneradu, Martinských holí, Reváňa, Vrčica, Klačna a prameňa Nitry (ČEPELÁK, J. a kol., 1984, 1986). Tak napr. z čeľade *Cecidomyiidae* 29 spp., *Tabanidae* 1 sp., *Syrphidae* 71 spp., *Lauxaniidae* 12 spp., *Psilidae* 4 spp., *Dryomyzidae* 1 sp., *Sciomyzidae* 4 spp., *Heleomyzidae* 2 spp., *Opomyzidae* 3 spp., *Otitidae* 1 sp., *Calliphoridae* 5 spp., *Sarcophagidae* 12 spp. a *Tachinidae* 33 spp. Príspevok k poznaniu dvojkřídlovcov z blízkeho povodia Rajčanky publikoval tiež STRAKA (1996), kde udáva 47 druhov zo 17 čeľádí. Z uvedených čísel je zrejme, že nielen územie rezervácie, ale aj blízke okolie je zatiaľ nedostatočne preskúmané. Pre porovnanie uvedieme, že fauna Slovenska obsahuje do dnešných čias okolo 5 100 zistených druhov dvojkřídlovcov (ČEPELÁK, J. a kol., ibid.).

Materiál a metodika

Zber dokladového materiálu na študovanom území sme robili odchytom do entomologickej sieťky a šmýkaním v stromovej, krovinnej a bylinnej vrstve vegetácie. Termíny zberu boli vybrané náhodne, podľa možnosti dopravy na toto územie od júna do augusta v rokoch 1996-97. Celkovo sme zber robili počas 6 dní. Ťažisko zberu bolo v okolí turistického chodníka z lúky pod Reváňom na vrchole KlĀku. Z chodníka sme robili zbery aj na východnú stranu, kde je plánované rozšírenie rezervácie. Počas jedného dňa sme robili zber aj na Malom KlĀku, kde je plánované rozšírenie rezervácie na západ. Študované územie je vo štvorci 7077 DFS. Nazbieraný dokladový materiál je preparovaný na sucho a uložený v zbierkach SNM - MAK v Martine.

Prehľad zistených druhov

V texte M = Male (samec), F = Female (samica).

Tipulidae

Tanyptera atrata (LINNAEUS, 1758), 2.7.1997, 1 F. *Tipula* (s.str.) *oleracea* (LINNAEUS, 1758), 15.8.1996, 1 M, 16.8.1997, 1 M. *Tipula* (s.str.) *paludosa* (MEIGEN, 1830), 16.8.1997, 1 M. *Tipula* (*Savitsch.*) *pruinosa* (WIEDEMANN, 1817), 8.7.1997, 3 F, 16.8.1997, 1 F.

Limoniidae

Cheilotrichia (*Empeda*) *cinerascens* (MEIGEN, 1804), 16.8.1997, 1 F. *Limonia nigropunctata* (SCHÜMMELL, 1829), 12.7.1997, 1 F. *Limonia macrostigma* (SCHÜMMELL, 1829), 20.6.1997, 1 F. *Limonia trivittata* (SCHÜMMELL, 1829), 15.8.1996, 1 M + 5 F, 16.7.1997, 3 M + 7 F. *Rbiphidia duplicata* (DOANNE, 1900), 16.8.1997, 1 F.

Cecidomyiidae

Mikiola fagi (HARTIG, 1839), pozorovaná na listoch buka.

Mycetophilidae

Dynatosoma fuscicornis (MEIGEN, 1818), 2.7.1997, 2 M. *Gnoriste apicalis* (MEIGEN, 1818), 8.7.1997, 1 M. *Leia withemi* (LEHMANN, 1822), 20.6.1997, 2 M. *Mycomyia cinerascens* (MACQUART, 1826), 20.6.1997, 1 M, 16.7.1997, 1 M. *Tarnania tarnani* (DZIEDZICKY, 1910), 2.7.1997, 1 F.

Sciaridae

Bradysia bicolor (MEIGEN, 1818), 15.8.1996, 1 M, 16.8.1997, 1 M. *Bradysia moestula* (TUOMIKOSKI, 1960), 15.8.1996, 1 F.

Rhagionidae

Chrysopilus nubecula (FALLÉN, 1814), 15.8.1996, 1 F, 16.7.1997, 4 M. *Rhagio latipennis* (LOEW, 1856), 15.8.1996, 12 M, 16.7.1997, 1 M + 1 F. *Rhagio notatus* (MEIGEN, 1820), 16.7.1997, 1 M. *Rhagio tringarius* (LINNAEUS, 1758), 15.8.1996, 1 F, 16.8.1997, 2 M.

Tabanidae

Haematopota pluvialis (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F. *Tabanus bromius* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F.

Asilidae

Dioctria hyalipennis (FABRICIUS, 1814), 15.8.1996, 2 F, 16.8.1997, 1 M. *Laphria ephippium* (FABRICIUS, 1814), 16.7.1997, 1 M. *Tolmerus atricapillus* (FALLÉN, 1814), 16.7.1997, 2 F, 16.8.1997, 1 M.

Therevidae

Thereva nobilitata (FABRICIUS, 1775), 15.8.1996, 1 F.

Empididae

Empis (*Euempis*) *tesselata* (FABRICIUS, 1794), 16.7.1997, 1 M, 16.8.1997, 1 M. *Empis* (*Leptempis*) *grisea* (FALLÉN, 1816), 16.7.1997, 1 M. *Empis* (s.str.) *aestiva* (LOEW, 1867), 16.7.1997, 1 M.

Hybotidae

Platypalpus alpigenus (STROBL, 1893), 15.8.1996, 1 M + 2 F. *Platypalpus major* (ZETTERSTEDT, 1842), 16.8.1997, 1 F. *Platypalpus pectoralis* (FALLÉN, 1815), 15.8.1996, 1 M. *Tachypeza nubila* (MEIGEN, 1804), 15.8.1996, 1 F.

Dolichopodidae

Hercostomus fugax (LOEW, 1857), 16.7.1997, 1 F. *Medetera betulae* (RINGDAHL, 1930), 15.8.1996, 1 F. *Medetera gracilicauda* (PAR-ENT, 1826), 15.8.1996, 1 F.

Phoridae

Megaselia pulicaria (FALLÉN, 1823), 16.7.1997, 1 F. *Phora penicillata* (SCHMITZ, 1928), 15.8.1996, 1 M, 16.7.1997, 1 M + 1 F.

Syrphidae

Arctophila bombyformis (FALLÉN, 1810), 16.7.1997, 1 F. *Criorbina berberina* (FABRICIUS, 1805), 16.7.1997, 1 F. *Chrysogaster solstitialis* (FALLÉN, 1817), 16.7.1997, 1 M. *Chrysotoxum bicinctum* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F. *Epistrophe melanostoma* (ZETTERSTEDT, 1843), 16.7.1997, 2 M. *Episyrphus balteatus* (DE GEER, 1776), 16.7.1997, 1 M. *Eristalis pratorum* (MEIGEN), 16.7.1997, 1 M. *Eristalis tenax* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 M. *Helophilus pendulus* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F. *Melanostoma melinum* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F. *Melanostoma scalare* (FABRICIUS, 1794), 16.7.1997, 1 F. *Meligramma guttata* (FALLÉN, 1817), 16.7.1997, 3 F. *Metasyrphus corollae* (FABRICIUS, 1794), 16.7.1997, 2 F. *Platychirus albimanus* (FABRICIUS, 1781), 16.7.1997, 2 M + 3 F. *Scaeva selenetica* (MEIGEN, 1822), 16.7.1997, 1 F. *Sphaerophoria scripta* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 M. *Syrphus torvus* (OSTEN-SACKEN, 1875), 16.7.1997, 1 M. *Volucella bombylans* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F. *Volucella pellucens* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 M, 16.8.1997, 2 F.

Pipunculidae

Dorylomorpha rufipes (MEIGEN, 1824), 16.7.1997, 1 F. *Tomosvariella sylvatica* (MEIGEN, 1824), 16.7.1997, 1 M.

Lauxaniidae

Lyciella laeta (ZETTERSTEDT, 1838), 15.8.1996, 1 M + 3 F, 16.8.1997, 2 F.

Psilidae

Psila fimetaria (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F.

Micropezidae

Micropeza corrigiolata (LINNAEUS, 1767), 16.8.1997, 1 F.

Sciomyzidae

Pherbellia albocostata (FALLÉN, 1820), 15.8.1996, 1 M, 16.7.1997, 2 F. *Pherbellia sordida* (HENDEL, 1902), 15.8.1996, 1 F. *Pherbellia ventralis* (FALLÉN, 1820), 15.8.1996, 1 F.

Sepsidae

Nemopoda nitidula (FALLÉN, 1820), 16.8.1997, 1 F. *Sepsis fulgen* (HOFFMANNSEGG, 1826), 16.8.1997, 2 F.

Heleomyzidae

Suillia pallida (FALLÉN, 1820), 16.7.1997, 1 F.

Opomyzidae

Opomyza florum (FABRICIUS, 1794), 15.8.1996, 1 M + 3 F.

Sphaeroceridae

Copromyza stercoraria (MEIGEN, 1820), 15.8.1996, 1 F.

Chloropidae

Chlorops troglodytes (ZETTERSTEDT, 1848), 16.8.1997, 1 F. *Lasiosina cinctipes* (MEIGEN, 1830), 16.8.1997, 2 F. *Oscimella hortensis* (COLLIN, 1946), 16.7.1997, 1 F.

Tephritidae

Orellia distans (LOEW, 1847), 16.8.1997, 2 M. *Terellia serratulae* (LINNAEUS, 1758), 15.8.1997, 2 M.

Scatophagidae

Norellisoma nervosum (MEIGEN, 1826), 15.8.1996, 1 F. *Parallelomma albipes* (FALLÉN), 15.8.1996, 1 F.

Anthomyiidae

Delia platura (MEIGEN, 1826), 15.8.1996, 2 F, 16.7.1997, 1 F. *Hylemyia nigrimana* (MEIGEN, 1826), 16.7.1997, 2 F.

Muscidae

Helina annosa (ZETTERSTEDT, 1838), 15.8.1996, 4 M + 3 F. *Hydrotaea irritans* (FALLÉN, 1823), 16.7.1997, 7 M + 1 F. *Mesembrina mystacea* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 F. *Phaonia angelicae* (SCOPOLI, 1763), 16.7.1997, 1 M. *Phaonia mystica* (MEIGEN, 1826), 15.8.1996, 1 M. *Phaonia wahlbergi* (RINGDAHL, 1930), 16.7.1997, 1 F. *Thricops albibasalis* (ZETTERSTEDT, 1838), 16.9.1997, 1 F. *Thricops diaphanus* (Wiedemann, 1817), 16.7.1997, 1 F. *Thricops longipes* (ZETTERSTEDT, 1845), 16.7.1997, 10 M. *Thricops nigrifrons* (ROBINEAU-DESVOIDY, 1830), 16.7.1997, 1 M + 5 F. *Thricops nigrifrons* (ZETTERSTEDT, 1838), 15.8.1996, 1 F. *Thricops semicinereus* (WIEDEMANN, 1817), 16.7.1997, 2 F. *Thricops simplex* (WIEDEMANN, 1817), 15.8.1996, 1 M.

Calliphoridae

Acropaga subalpina (RINGDAHL, 1831), 16.7.1997, 1 F. *Calliphora vicina* (ROBINEAU-DESVOIDY, 1830), 16.7.1997, 1 F. *Calliphora vomitoria* (LINNAEUS, 1758), 16.7.1997, 1 M + 1 F, 16.8.1997, 1 M. *Cynomyia mortuorum* (LINNAEUS, 1761), 15.8.1996, 1 M, 16.7.1997, 1 M, 20.8.1997, 1 M. *Helicobosca palpalis* (ROBINEAU-DESVOIDY, 1830), 16.7.1997.

Sarcophagidae

Pierettia rostrata (PANDELLÉ, 1896), 15.8.1996, 1 M. *Ravinia striata* (FABRICIUS, 1794), 16.7.1997, 2 F.

Tachinidae

Lophosia fasciata (MEIGEN, 1824), 15.8.1996, 3 F, 16.7.1997, 1 M + 1 F. *Macquartia nudigena*, (MESNIL, 1972), 16.7.1997, 1 F. *Meigenia dorsalis* (MEIGEN, 1824), 16.7.1997.

Poznámky k nálezom

Platypalpus alpigenus patrí k zriedkavejším druhom našej entomofauny a je zatiaľ len druhým údajom zo Slovenska. Prvý nález tohto horského druhu je udávaný tiež z Malej Fatry, z NPR Šrámková (CHVÁLA, 1989).

Bradysia moestula je prvým nálezom na Slovensku.

Pherbellia sordida je prvým nálezom na Slovensku. Dokladový materiál bol zbieraný pri prameni Júlia na území navrhovanom na rozšírenie rezervácie. Tento druh bol zistený najbližšie v Sliezsku (ROZKOŠNÝ, 1966).

Súhrn

Výskumom NPR Kľak v rokoch 1996-97 sme zistili 103 druhov dvojkřídlcov, patriacich do 31 čeľadí. V lesnatých častiach rezervácie prevládali druhy z podradu *Nematocera*, najmä čeľade *Limnobiidae* a *Mycetophilidae*. Naopak na lúčnych biotopoch to boli florikolné druhy z čeľadí *Syrphidae* a *Muscidae*. Zo zistených druhov sú *Bradysia moestula* a *Pherbellia sordida* prvým nálezom a *Platypalpus alpigenus* len druhým nálezom na Slovensku. Pokiaľ ide o výskyt dvojkřídlcov na území navrhovanom na rozšírenie terajšej rezervácie, menej druhov sme zistili na lúčkach v okolí Malého Kľaku, naopak viac ich je vo východnej časti územia od turistického chodníka smerom na vrchol Kľaku. Z doteraz publikovaných druhov sme

na území rezervácie potvrdili len výskyt *Mikiola fagi*, je však pravdepodobné, že sa tu vyskytujú aj ostávajúce dva publikované druhy a ďalšie, ktoré sme pre krátkosť času neza registrovali.

Literatúra:

CHVÁLA, M., 1989: Monograph of northern and central european species of *Platypalpus* (Diptera, Hybotidae), with data on the occurrence in Czechoslovakia. Acta Univ. Carol. - Biol., 32: 209 - 376.

ČEPELÁK, J. a kol., 1984: Diptera Slovenska I. Veda Vyd. SAV, s. 1 - 288.

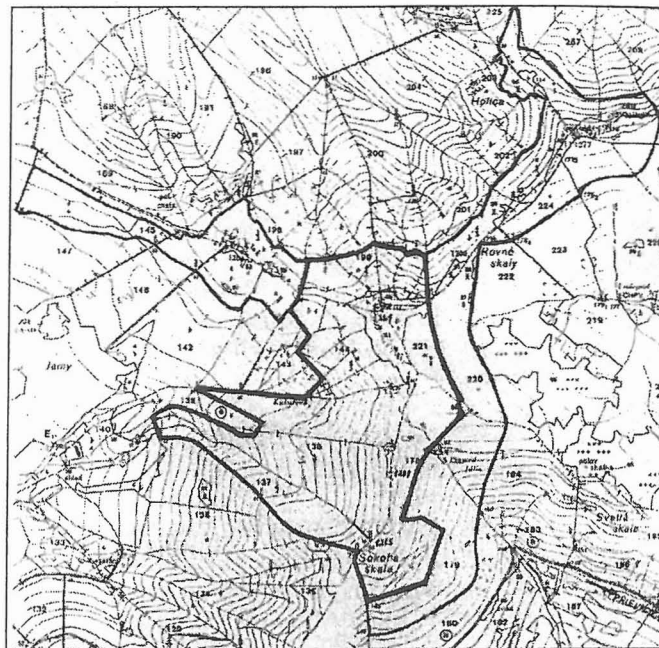
ČEPELÁK, J. a kol., 1986: Diptera Slovenska II. Veda Vyd. SAV, s. 1 - 435.

ČEPELÁK, J. a kol., 1989: Diptera Slovenska III. Veda Vyd. SAV, s. 1 - 191.

ROZKOŠNÝ, R., 1966: Československé druhy malakofágní čeledi *Sciomyzidae* (Diptera).

Folia Pfl. Fak. U.J.E.P. v Brně, Sv. VII. Biol. 15, spis 4, s. 1 - 111.

STRAKA, V., 1996: Príspevok k poznaniu dvojkrídlovcov (Diptera) povodia Rajčanky. Spravodaj Mestského múzea Rajec, 1/96, s. 13 - 14.

M 1 : 10 000

— Hranica NPR Kľak

— Orientačná hranica územia s predpokladom na vyhlásenie ochrany (podľa výsledkov inventarizačného výskumu)

ČLÁNKONOŽCE RAŠELINISKA ŠUJA

Radomír BLAŽEK

Rašelinisko slatinného charakteru o rozlohe asi 1 ha sa nachádza juhozápadne od obce Šuja v nadmorskej výške 480 m. Od severu a najmä zo západu je oddelené od krajiny vyvýšeninami s borovicovou horou, z východu ohraničené poľnou cestou pri rieke Rajčanke a z juhu obrábanou plochou a ihriskom. Rašeliniskom pretekajú dva potoky, z ktorých jeden meandruje a druhý preteká jazierkami rôznej veľkosti.

K zástupcom hmyzu viazaného na vodné prostredie patria vážky (Odonata). Inventarizačným prieskumom vykona-

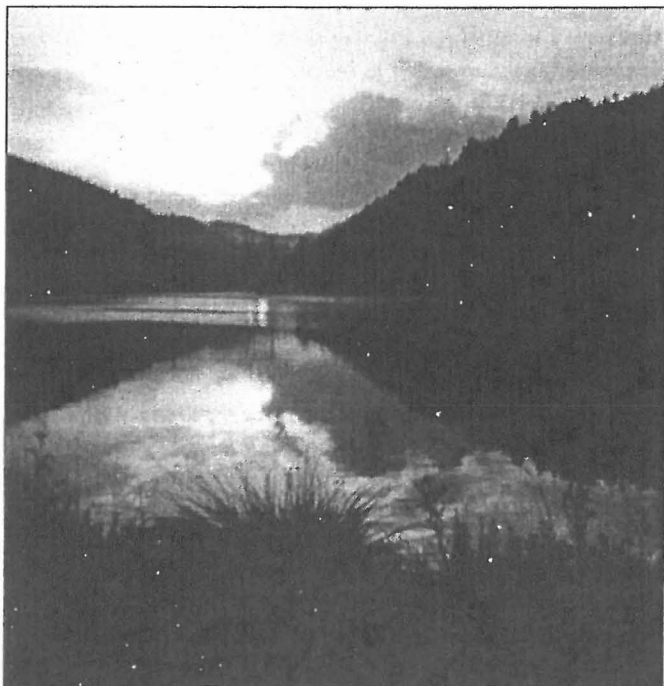
ným¹⁾ v roku 1992 (august, september) bolo z rašeliniska v Šuji dokladovaných 10 druhov (*Leste sponsa* Hans., *Ischnura elegans* Van der Lind., *Enallagma cyathigerum* Charp., *Aeschna cyanea* Müll., *Orthetrum cancellatum* L., *Sympetrum vulgatum* L., *Sympetrum pedemontanum* All., *Aeschna juncea* L., *Orthetrum coerulescens* Fabr., *Sympetrum danae* Sulz.), z ktorých posledné štyri sú považované za vzácné alebo zriedkavé druhy.

Typickými zástupcami mokradí a rašelinísk sú aj druhy viazané na prítomnosť vodných a vodomilných rastlín. Najväčší počet druhov bol zaznamenaný z čelade *Chrysomelidae*. Vyskytujú sa tu tri druhy rákosníčkov. Jedným kusom je dokladovaný 8 mm dlhý s nepremennivým hnedozeleným sfarbením a červeným pozdĺžnym pásom na každej krovke *Donacia aquatica* L. žijúci na ostriciach, šípovke alebo steblovkách. Najhojnejším druhom je tu *Plateumaris sericea* L., ktorý sa vyskytuje snáď vo všetkých farbách od modrej, cez zelenú, hnedú až po červenú. Tento 6 až 7 mm veľký ozdobný chrobáčik žije na rôznych bahenných a vodných rastlinách. Na ostriciach sa tu vyskytuje *Plateumaris consimilis* Schrnk. obývajúci takmer všetky Rajcu prifahlé horské doliny.

Listy vrb obýva bežný 3 mm veľký, s akoby červenou iskričkou žiariacim štítom, modrozelený chrobáčik *Chalcoides aurata* Marsch. a iný jemu podobný bronzovo-zelený *Chalcoides aurea* Geoffr., ktorí v nebezpečenstve zmiznú rýchlym skokom. Okrem týchto druhov sa tu vyskytuje zatiaľ inde v širšom okolí neprítomný čierno-žltý flakatý *Pachybrachys sinuatus* Muls. Z diaľky viditeľné holé konáriky vrb na južnej strane rašeliniska nadväzujúce na pás vegetácie okolo rieky, bývajú obsadené kolóniami liskavky *Melasoma tremulea* F.

Na jelšiaci sa ojedinele objavuje inak bežný *Agelastica alni* L. Osiky obýva menej bežný, tmavý s modravým kovovým leskom, veľmi úzky asi 11 mm dlhý fúzačik *Stenostola dubia* L.

Na rôznych trávach je možné nájsť drobného modro-červeného *Lema melanopus* L. a na návšteve sa tu netypicky objavuje aj piesčiny obývajúci čierny *Galeruca tanacetii* L.

Šujský rybník. Foto: Viliam Leždík

Väčšina druhov čelade bystruškovitých (*Carabidae*) má obmedzenú migračnú schopnosť (väčšina nelieta), preto ak si niektoré druhy zvolili za svoje pôsobisko dané oblasti, je možné ich považovať za typických predstaviteľov fauny danej oblasti. Z tejto čelade boli zaregistrované dva druhy - *Pterostichus diligens* Strm. vo väčšom počte a zatiaľ iba ojedinelý nález *Pterostichus minor* Gyll. Tieto mäsožravé chrobáky boli chytené do zemných pascí, kde ako návnady boli použité kúsky mäsa.

V ďaleko hojnejšom počte sa v pasciach vyskytovali necrophagne chrobáky, ktoré však lietajú na veľkom území a zaciťia potravu na veľkú vzdialenosť. Vo veľkom počte navštevujú rašelinisko hlavne *Thanatophilus sinuatus* Fabr., *Thanatophilus rugosus* L., *Oeceptoma thoracica* L. a hrobáriky *Necrophorus vespilloides* Herbst.

Okrem chrobákov sa v pasciach v prekvapujúcom množstve nachádzali (400 až 500 kusov za 3 týždne) mnohonožky rodu *Iulus*, ktoré sa živia rozkladajúcimi sa rastlinnými zvyškami.

Na brehových porastoch Rajčanky pri rašelinisku s dominujúcim spoločenstvom vřb, čiastočne jeľší a ojedinele iných druhov krov, bol vo väčšom množstve zaznamenaný lokálny

výskyt malých fúzačov *Tetrops praeusta* L., nájdený dokonca aj vo veľmi vzácnej čiernej odchýlke.

V okrajových častiach sa vyskytuje najmenej 10 druhov nosánikov (*Curculionidae*), napr. prítomné borovice obýva pre rašelinisko netypický druh modrého 6 mm dlhého nosánika *Magdalis violacea* L. Do prehľadu dokladovaných druhov patria aj *Amara convexior* Steph. a lienky *Thea 22-punctata* L., *Coccinella quatuordecimpustulata* L.

Inventarizácia živočíchov nie je ani zďaleka ukončená a bude aj naďalej pokračovať. Bol by tu vítaný aj záujem odborníkov na iné triedy a rady článkonožcov.

Literatúra:

1. Badík, M.: Vážky (Odonata) ChN Šujské rašelinisko. In.: Vlastivedný zborník Považia XVII, Žilina, Považské múzeum 1994.
2. Javorek, V.: Klíč k určování brouků ČSR, Olomouc, Prombeger 1947.
3. Balthasar, V.: Řád brouci - Coleoptera, Klíč zvířeny ČSR, sv. 2, Praha, ČSAV 1957.

Z KLENOTNICE FLÓRY RAJECKÉJ DOLINY

Šafran karpatský - *Crocus heuffelianus* Herbert

Karol HULJAK

Poznáte úslovie "Vzácný ako šafran", alebo "Je ho ako šafranu"? Väčšina určite. Majú vzťah k rastlinnému druhu, ktorý je naozaj vzácný, a dokonca zákonom chránený a rastie aj v našej doline, ba i v k. ú. Rajca.

Jeho meno je v nadpise a vzhľad na obrázku. Podrobný popis uvádza, že je to trváca, nízka bylina z čelade kosatcovitých (*Iridaceae*). Podzemnú hľuzu má obalenú hnedými šupinami, ktoré sa rozpadávajú na nepravidelnú sieťku. Listy vyrastajú až po odkvitnutí v prízemnej ružici, sú úzko čiarkovito kopijovité 2 až 4 mm široké a 10 až 20 cm dlhé, holé, alebo riedko jemne chlpaté. Veľké fialové zvonkovité kvety, niekedy len fialovo pásikavé na bielom podklade vyrastajú zdanlivo z podzemnej hľuzu. Okvetné lístky sú značne vyduté, hore tupo končisto zaokrúhlené, pod vrcholom s tmavou škvrnou v tvare V. Tri tyčinky sú kratšie ako trojlaločná blizna. Tyčinky aj blizna sú žltoranžovej farby. Plodom je trojpuzdrá tobolka, semená sú hnedé, hodvábne chlpaté.

Šafran rastie od podhorských polôh až do subalpínskeho stupňa na lúkach, lesných čistinkách a v riedkych pasienkových lesoch, kde kvitne už zavčasu na jar od marca do mája, často preráža ešte posledný sneh. Obľubuje vlhké, výživné, neutrálne až kyslé humózne a hlinité pôdy. Vo vyšších pohoriach Slovenska sa vyskytuje hojne. V našom regióne rastie v desiatkach kusov v uzávere Porubskej doliny na lúkach pod Hnilickou Kýčerou, na konci "Frivaldskej" doliny a na lúčnych častiach hrebeňa Malej Fatry, ktoré lemujú našu dolinu z východnej strany.

Zaujímavosti zo sveta šafranu:

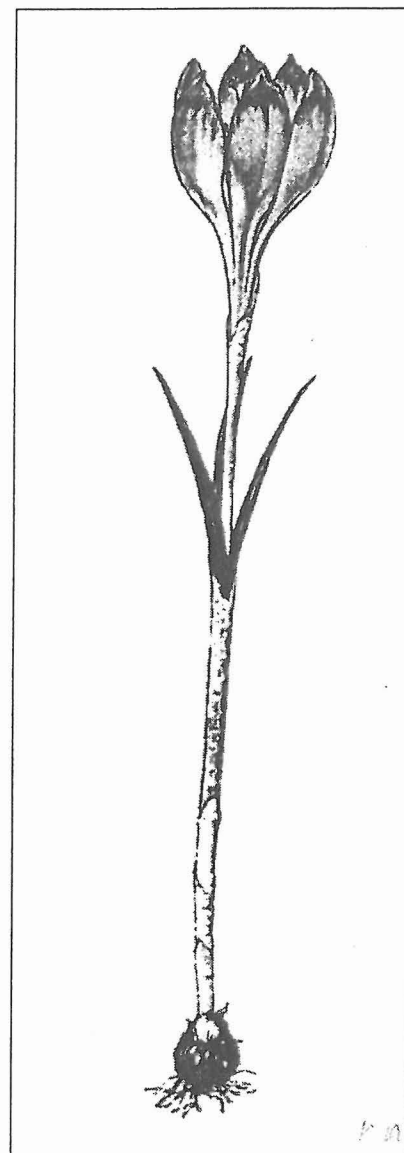
Vrátim sa ešte k úsloviám na začiatku príspevku. Vzťahujú sa síce k šafranu, ale ako koreniu. Vzácnosť tohto korenia je v náročnosti jeho získavania. Samotné korenie tvoria len oranžovožlté blizny (*stigma croci*), ktoré sa vytrhávajú z kvetov a prudko sušia. Na 1 kg korenia treba vyzbierať blizny z 80 000 až 100 000 kvetov. Pre tieto účely sa pestuje šafran siaty (*Crocus sativus* L.), ktorý pochádza zo západnej Ázie a do Európy ho priviezli niekedy v 11. storočí križiaci zo svojich výprav. Na rozdiel od nášho kvitne v jeseni (IX - XI).

Šafranové korenie sa využíva v potravinárstve, ale používal sa i v medicíne a pre farmaceutické účely. Užíval sa ako sedatívum, v ľudovom liečiteľstve často zneužitý ako abortívum. Je relatívne toxický, môže prívodiť aj smrť.

Preto zachádzajme s ním opatrne, i s korením, i klenotom našej prírody.

Literatúra:

1. Kresánek, Krejča: Atlas liečivých rastlín, Osveta, Martin 1988.
2. Májovský, Krejča: Rastliny vŕd, močiarov a lúk 4, Obzor, Bratislava 1982.
3. Dostál, Červenka: Veľký kľúč na určovanie vyšších rastlín II., SPN, Bratislava 1992.
4. Valíček a kol.: Užitočné rastliny tropu a subtropu, Academia, Praha, 1989.
5. K. Huljak, vlastné záznamy.

ZVLÁŠTNE JAVY V OKOLÍ RAJCA

Radomír BLAŽEK

(sprostredkovaná, neoverená informácia)

V nedeľu, dňa 24.10.1993, bolo polo jasno, bez vetra, teplota nad nulou. Dvaja manželia z Rajca boli v poobedňajších hodinách na prechádzke okolo potoka Ďurčanka. Večer zistili, že obidvaja majú jednu polovicu tváre začervenanú. Ich stav sa zhoršil natoľko, že boli nútení vyhľadať lekársku pomoc. Ku podobnému javu došlo v tom istom čase aj u iného pána z Ďurčinej.

osobné zážitky

Dňa 26.10.1995 a v nasledujúcich dňoch 4. a 11. novembra, vždy v čase od 17.00 do 17.30 h. SEČ bol v Rajci na priestranstve medzi rohovým panelovým domom (hlavná ulica - Lipová) a oplotením Gymnázia na Lipovej ulici registrovaný neviditeľný zdroj zvuku o veľkosti objektu niekoľkých cm. Zvuk bol neprerušovaný s málo premennou frekvenciou cca 500 Hz, zvonivo hvízdavého charakteru, ktorý pripomínal hlas vtáka,

cvrčka, alebo zvuk zatvárajúcich sa dverí. Všetky prirodzené zdroje sa dali ľahko vylúčiť. Zdroj menil rýchlosťou od 0 do desiatok m/s svoju polohu, ktorá bola identifikovateľná iba smerom, odkiaľ zvuk prichádzal a jeho silou.

Prvýkrát nebola javu venovaná veľká pozornosť (jeden pozorovateľ). Po druhýkrát bol jav sledovaný cca 5 minút (jeden pozorovateľ). Tretíkrát nás (4 pozorovatelia) zdroj obkolesoval "ako dotieravá osa" v minimálnej vzdialenosti 2 - 3 m, zvuk bol veľmi silný, zdroj nepozorovateľný.

Opísaný jav sa vyskytoval opakovane (viac ako desať pozorovateľov) v podvečerných hodinách v novembri roku 1996 a už od 20.10. roku 1997. Boli popisované rôzne zážitky (zdroj ma nasledoval ..., priletel na zapískanie ..., opakoval počet tónov ..., rozdelil sa na viac častí, pričom jednotlivé zdroje zoslabli ... a iné). Pri zatiaľ poslednom pozorovaní 23.10.1997 o 18.00 h SEČ sa zdroj pohyboval voľne po popisovanom priestranstve, mal cvrkavý zvuk s periódou hlasnosti približne 4 Hz.

AUTORI ČLÁNKOV

Ing. Radomír Blažek (1951), vyštudoval VUT FT Gottwaldov (Zlín). Amatérsky sa už 30 rokov venuje entomológii. Je členom Slovenskej entomologickej spoločnosti pri SAV Bratislava.

Ing. arch. Ferdinand Buček (1950), študoval na stavebnej fakulte SVŠT v Bratislave a ukončil odbor architektúra. V súčasnosti pracuje na Útvare hlavného architekta mesta Žiliny.

Ing. Karol Huljak (1956), vyštudoval SVŠT - EF v Bratislave. Pracuje na Slovenskej inšpekcii životného prostredia - inšpektorát ochrany prírody Žilina. Zaoberá sa výskumom a ochranou chránených rastlín a živočíchov.

Martina Pekaríková (1974), vyštudovala hudobnú vedu FF UK v Bratislave.

PhDr. Gabriela Podolanová (1958), ukončila FF UK v Bratislave - knihoveda a vedecké informácie. Pracuje v MsKS Rajec.

PhDr. Miloslav Smatana (1959), vyštudoval FF UK v Bratislave, pracuje v Jazykovednom ústave SAV v Bratislave.

RNDr. Vladimír Straka (1948), vyštudoval PF UK v Prahe, pracovník SNM - TMAK v Martine, člen SES pri SAV, SEG v Berne a S.I.O. v Bilthovene.

RESUME

Introduction from the editor Ferdinand Buček is addresses to fifth jubilee of the Town Museum. The same author brought the approach to the problem of feudal ownership and copyhold land societies.

The sixth part of Rajec's dialect article wrote Miloslav Smatana. The book collection was given to the Museum by author and illustrator don Andrej Pauliny.

Martina Pekaríková, who is young University graduate, writes about Rajec's native - the opera singer Imrich Jakúbek.

For nature admirers we offer articles from Vladimír Straka, Radomír Blažek and Karol Huljak.

Little gallery and photos in that issue are samples of brother and sister Viliam and Andrea Leždíkovci photo creation.

Ing. Viliam LEŽDÍK PhD.

9. 4. 1971

Bojnice

Pochádza z Rajca, vyštudoval Strojársku fakultu VŠDS v Žiline, kde pokračoval v doktorandskom štúdiu.

*

*

Obaja súrodenci sa amatérsky venujú fotografovaniu a na súťaži poriadanej pri príležitosti XIV. ročníka Rajeckého maratónu v auguste 1997 v kategórii Voľná téma získali najvyššie ocenenie.

*

*

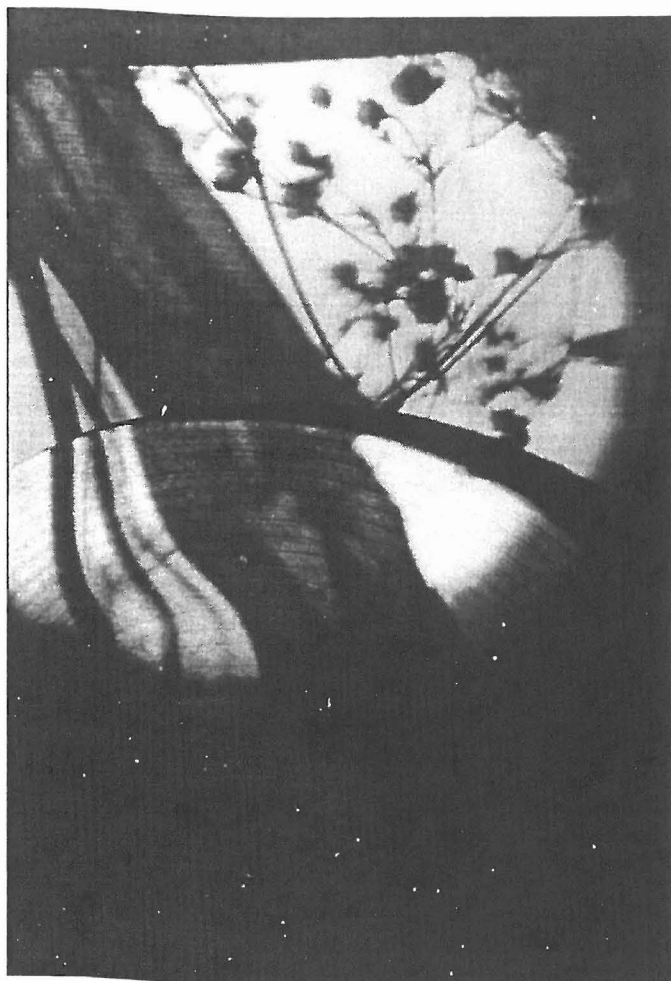
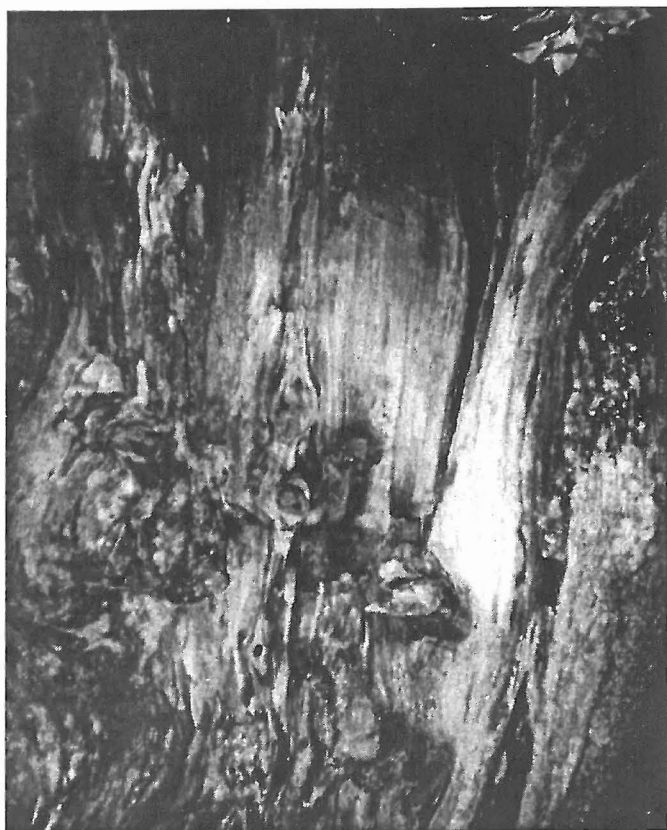
Na otázku, ako by vysvetlila zmysel svojich fotografií, Andrea Leždíková povedala:

"Slovami nie je možné povedať to, čo je ukryté vo vnútri - je to pokus preniesť živú niť života do obrazov. Niekedy pomenovať peknú vec je to isté, ako ju i zabiť."

A preto môj obľúbený citát od Solženicyna povie za mňa:

"Nie všetko má svoje meno. Niektoré veci nás vedú do ríše za hranicami slov... Je to ako malé zrkadielko v rozprávkach - pozriete sa doň, ale nevidíte v ňom seba, na okamih zazriete NEDOSIAHNUTEĽNÉ, a tam vás nezanesie ani kôň, ani čarovný koberec."

A DUŠA ZA TÝM VOLÁ!

A Z

1836^{adik} ESZTENDEI

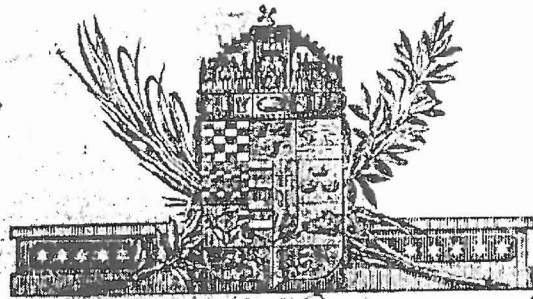
Ú R B É R I

TÖRVÉNY CZIKKELYEK.

1836-ko ROKU

URBÁRSKÉ ZÁKONNÉ

CLÁNKI.

Urbánski Barokk Rajecská Spoločnosť

EDINE,
LITERNAMI KRÁLOVNEJ UNIVERZIT. USKAJNE.